

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्भागवतम्

(श्रीविजयध्वजीयटीकानुसारि मूलमात्रम्)

तृतीयस्कन्धः

परमपूज्यश्रीपेजावरमठाधीशश्रीविश्वेशतीर्थश्रीपादानां
मार्गदर्शने संपादितम्

सम्पुटः-२

प्रकाशनम्

श्रीराघवेन्द्रस्वामिवृन्दावनसमितिः

बागलिङ्गम्पल्ली

हैदराबाद-२७

**SRIMADBHAGAVATAM Version of the Commentary of
Sri Vijayadhwaja Teertha, Vol. II, III skandha**

Edited by :

The Scholars of Poornaprajna Vidyapeetha

under the guidance of :

**H. H. Sri Vishweshwara Tirtha Swamiji of
Sri Pejavar Mutt, Udupi**

Published by :

**Sri Raghavendraswami Brindavan Samiti,
Baghlingampalli, Hyderabad-27.**

Printed by :

**Sri S. Chandrashekar,
Chaaritra Printers, Ramanuja Road, Mysore-4.**

भगवद्वादरायणप्रणीतम्

श्रीमद्भागवतम्

तृतीयस्कन्धः

अथ प्रथमोऽध्यायः

ओं नमो भगवते वासुदेवाय

श्रीशुक उवाच—

एवमेतत् पुरा पृष्टो मैत्रेयो भगवान् किल ।

क्षत्रा वनं प्रविष्टेन त्यक्त्वा स्वगृहमृद्धिमत्

॥ १ ॥

यदा त्वयं मन्त्रकृद् वो भगवानखिलेश्वरः ।

पौरवेन्द्रपुरं हित्वा प्रविवेशात्मसात्कृतम्

॥ २ ॥

परीक्षिदुवाच—

कुत्र क्षत्तुर्भगवता मैत्रेयेणास सङ्गमः ।

कदा वा सह संवाद एतद् वर्णय नः प्रभो

॥ ३ ॥

न ह्यल्पार्थोदयस्तस्य विदुरस्यामलात्मनः ।

तस्मिन् वरीयसि प्रश्नः साधुवादोपबृंहितः

॥ ४ ॥

सूतउवाच—

स एवमृषिवर्योऽयं पृष्टो राज्ञा परीक्षिता ।

प्रत्याह तं सुबहुवित् प्रीतात्मा श्रूयतामिति

॥ ५ ॥

श्रीशुक उवाच—

यदा तु राजा स्वसुतानसाधून् पुष्पन्नधर्मेण विनष्टदृष्टिः ।

आतुर्यविष्टस्य सुतान् विबन्धून् प्रवेश्य लाक्षाभवने ददाह

॥ ६ ॥

यदा सभायां कुरुदेवदेव्याः केशाभिमर्शं सुतकर्म गृह्यम् ।
 न वारयामास नृपः स्नुषाया असौ^१ हर्नन्त्याः कुचकुङ्कुमानि ॥ ७ ॥
 द्यूते त्वधर्मेण जितस्य साधोः सत्यावलम्बस्य वनागतस्य ।
 न याचतोऽदात् समयेन दायं तमो जुषाणो यदजातशत्रोः ॥ ८ ॥
 यदा तु पार्थप्रहितः सभायां जगद्गुरुर्यानि जगाद कृष्णः ।
 न तानि पुंसाममृतायनानि राजाऽनुमेने हतपुण्यलेशः^२ ॥ ९ ॥
 यदोपहूतो भवनं प्रविष्टो मन्त्राय पृष्टः किल पूर्वजेन ।
 अथाह तं मन्त्रदृशा वरीयान् यन्मन्त्रिणो वैदुरिकं वदन्ति ॥ १० ॥
 अजातशत्रोः प्रतियच्छ दायं तितिक्षतो दुर्विषहं तयागः ।
 सहानुजो यत्र वृकोदरो हि म्रशत्रुहा यं त्वमलं बिभेषि ॥ ११ ॥
 यदा तु पार्थान् भगवान् मुकुन्दो गृहीतवान् स क्षितिदेवदेवः ।
 आस्ते स्वपुत्र्या यदुदेवदेवो विनिर्जिताशेपनृदेवदेवः ॥ १२ ॥
 म एष दोषः पुरुषद्विडास्ते गृहं प्रविष्टो यमपत्यमत्या ।
 पुष्पासि कृष्णाद् विमुखो गतश्रीस्त्यजाश्वथैर्न कुलकौशलाय ॥ १३ ॥
 इत्युचिर्वास्तत्र सुयोधनेन प्रवृद्धकोपस्फुरिताधरेण ।
 अमत्कृतः सत्स्पृहणीयशीलः क्षत्ता सकर्णानुजसौबलेन ॥ १४ ॥
 क एनमत्रोपजुहाव जिह्वं दास्याः सुतं यद्वलिनैव पुष्टः ।
 तस्मिन् प्रतीपः परकृत्य आस्ते निर्वास्यतामाशु पुराच्छ्वसानः ॥ १५ ॥
 स इत्थमत्युल्बणकर्णबाणैर्भ्रातुः पुरो मर्मसु ताडितोऽपि ।
 म्मयन् धनुर्द्वारि निधाय मायां गतव्यथोऽयादुरु मानयानः ॥ १६ ॥

^१ आसौः—घ, छ, च^२ हतपुण्यलेशः इति यादुयस्यम् ।

स निर्गतः कौरवपुण्यलब्धगजाह्वयात् तीर्थपदः पदानि ॥
 अन्वाक्रमत् पुण्यचिकीर्षयोर्व्यामधिष्ठितो यानि सहस्रमूर्तिः ॥ १७ ॥
 वनेषु पुण्योपवनाद्रिकुञ्जेष्वपङ्क्तोयेषु सरित्सरस्सु ।
 अनन्तलिङ्गैः समलङ्कृतेषु चचार तीर्थायतनेष्वनन्यः ॥ १८ ॥
 गां पर्यटन् मेध्यविविक्तवृत्तिः सदाऽऽप्लुतोऽधःशयनावधूतः ।
 अलक्षितः स्वैरवधूतकेशो^१ व्रतानि चेरे हरितोषणानि ॥ १९ ॥
 इत्थं व्रजन् भारतमेव वर्षं कालेन यावद् गतवान् प्रभासम् ।
 तावच्छशास क्षितिमेकचक्रमेकातपत्रामजितेन पार्थः ॥ २० ॥
 तत्राथ शुश्राव सुहृद्विनष्टिं वनं यथा वेणुजवह्निनाश्रयम्^२ ।
 संस्पर्धया दग्धमथानुशोचन् सरस्वतीं प्रत्यगियाय तूष्णीम् ॥ २१ ॥
 तस्यां त्रितस्योशनसो मनोश्च पृथोरथाग्रेरसितस्य बायोः ।
 तीर्थं सुदासस्य गवां गुहस्य यच्छ्लाद्धदेवस्य स आसिषेवे ॥ २२ ॥
 अन्यानि चेह द्विजदेवदेवैः कृतानि नानायतनानि विष्णोः ।
 प्रत्यङ्गमुख्याङ्कितमन्दिराणि यद्दर्शनात् कृष्णमनुस्मरन्ति ॥ २३ ॥
 ततस्त्वतिव्रज्य सुराष्ट्रमृद्धं सौवीरमत्स्यान् कुरुजाङ्गलांश्च ।
 कालेन तावद् यमुनामुपेत्य तत्रोद्धवं भागवतं ददर्श ॥ २४ ॥
 स वासुदेवानुचरं प्रशान्तं बृहस्पतेः प्राप्तनयं प्रतीतम् ।
 आलिङ्ग्य गाढं प्रणयेन भद्रं स्वानामपृच्छद् भगवत्प्रजानाम् ॥ २५ ॥
 कच्चित् पुराणौ पुरुषौ स्वनाभ्यपन्नानुवृत्त्येह कलावतीर्णौ ।
 आसात उर्व्याः कुशलं विधाय कृतक्षणौ कुशलं शूरगेहे ॥ २६ ॥

^१ वेषो-ह,घ

^२ 'वेणुजवह्निसंश्रयम्' यादुपत्यम्

कच्चिद् कुरूणां परमः सुहृन्नो भामः स आस्ते सुखमङ्ग शौरिः ।
 यो वै स्वमूर्णां पितृवद् ददाति वरान् वदान्यो वरतर्पणेन ॥ २७ ॥
 कच्चिद् वरूथाधिपतिर्यदूर्नां प्रद्युम्न आस्ते सुखमङ्ग वीरः ।
 यं रुक्मिणी भगवतोऽभिलेभे आराध्य विप्रान् स्मरमादिसर्गे ॥ २८ ॥
 कच्चिद् सुखं सात्वतवृष्णिभोजदाशार्हकाणामधिपः स आस्ते ।
 यमभ्यपिश्चच्छतपत्रनेत्रो नृपासनाधिं परिहृत्य दूरात् ॥ २९ ॥
 कच्चिद्धरेः सौम्यसुतः सदृक्ष आस्तेऽग्रणी रथिनां साधु साम्बः ।
 अमृतं यं जाम्बवती व्रताढ्या^१ देवं गुहं योऽम्बिकया धृतोऽग्रे ॥ ३० ॥
 क्षेमं स कच्चिद् युयुधान आस्ते यः फल्गुनाल्लब्धधनूरहस्यः ।
 लेभेऽञ्जमाधोऽक्षजसेवयैव गतिं तदीयां यतिभिर्दुरापाम् ॥ ३१ ॥
 कच्चिद् बुधः स्वस्त्यनमीव आस्ते श्वफल्कपुत्रो भगवत्प्रपन्नः ।
 यः कृष्णपादाङ्कितमार्गर्पासुष्वचेष्टत प्रेमविभिन्नधैर्यः ॥ ३२ ॥
 कच्चिच्छिवं देवकभोजपुत्र्या विष्णुप्रजाया इव देवमातुः ।
 या वै स्वर्गर्भेण बभार देवं त्रयी यथा यज्ञवितानमर्थम् ॥ ३३ ॥
 अपिस्त्रिदास्ते भगवान् सुखं वा^२यः सात्वर्ता कामदुघोऽनिरुद्धः ।
 यमामनन्ति मम हि शब्दयोनिं मनोमयं सत्त्वतुरीयमर्थम् ॥ ३४ ॥
 अपिस्त्रिदन्त्ये च निजात्मदैवमनन्यवृत्त्या समनुव्रता ये ।
 हार्दिक्यसत्यात्मजचारुदेष्णगदादयः स्वस्ति चरन्ति सौम्य ॥ ३५ ॥
 अपि स्वदोभ्यां विजयाच्युताभ्यां धर्मेण धर्मः परिपाति सेतुम् ।
 दुर्योधनोऽतप्यत यत्सभायां साम्राज्यलक्ष्म्या विजयानुवृत्त्या ॥ ३६ ॥

किं वा कृताघेष्वघमत्यमर्षी भीमोऽहिवद् दीर्घतमं व्यमुञ्चत् ।
यस्याङ्घ्रिपातं रणभूर्न सेहे मार्गं गदायाश्चरतो विचित्रम् ॥ ३७ ॥
कच्चिद् यशोध्वा रथयूथपानां गाण्डीवधन्वोपरतारिरास्ते ।
अलक्षितो यच्छरकूटगूढो मायाकिरातो गिरिशस्तुतोष ॥ ३८ ॥
यमावुतस्वित् तनयौ च माद्रचाः पार्थैर्वृतौ पक्ष्मभिरक्षिणीष ।
रेमात उद्धृत्य मृधे स्वरिक्थं सुधां सुपर्णाविव वज्रिवक्त्रात् ॥ ३९ ॥
अहो पृथापि ध्रियतेऽर्भकार्थे राजर्षिवर्येण विनापि तेन ।
यस्त्वेक वीरोऽतिरथो विजिग्ये धनुर्द्वितीयः ककुभश्चतस्रः ॥ ४० ॥
सौम्यानुशोचे तमधः पतन्तं भ्रात्रे परेताय विदुद्रुहे यः ।
निर्यापितो येन सुहृत् स्वपुर्या अहं स्वपुत्रान् समनुव्रतेन ॥ ४१ ॥
सोऽहं हरेर्मर्त्यविडम्बनेन दृशो नृणां भावयतो विधातुः ।
नान्योपलक्ष्यः पदवीं प्रसादाच्चरामि पश्यन् गतविस्मयोऽत्र ॥ ४२ ॥
नूनं नृपाणां त्रिमदोत्पथानां महीं मुहुश्चालयतां चमूभिः ।
वधान् प्रपन्नार्तिजिहीर्षयेऽशो ह्युपैक्षातायं भगवान् कुरूणाम् ॥ ४३ ॥
अजस्रं जन्मोत्पथनाशनाय कर्माण्यकर्तुर्ग्रहणाय पुंसाम् ।
न त्वन्यथा कोऽर्हति देहयोगं परो गुणानामुत कर्मतन्त्रम् ॥ ४४ ॥
तस्य प्रपन्नाखिललोकपानामवस्थितानामनुशासने स्वे ।
अर्थाय जातस्य यदुष्वजस्य वार्ता सखे कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ ४५ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः

शुक उवाच—

इति भागवतः पृष्ठः क्षत्रा वार्ता प्रियाश्रयाम् ।
प्रतिवक्तुं न चोत्सेहे औत्कण्ठ्यात् स्मारितेश्वरः

॥ १ ॥

यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।	
नैच्छत् 'तद् रचयन् यस्य सपर्या बाललीलया	॥ २ ॥
स कथं सेवया तस्य कालेन जरसं गतः ।	
पृष्टो वार्ता प्रतिब्रूयाद् भर्तुः पादावनुस्मरन्	॥ ३ ॥
स मुहूर्तमभूत् तूष्णीं कृष्णाङ्घ्रिसुधया भृशम् ।	
तीव्रेण भक्तियोगेन निमग्नः साधु निर्वृतः	॥ ४ ॥
पुलकोद्भिन्नसर्वाङ्गो मुञ्चन् मीलद्दृशाश्रु सः ।	
पूर्णार्थो लक्षितस्तेन स्नेहप्रसरसंप्लुतः	॥ ५ ॥
शनकैर्भगवल्लोकान् नृलोकं पुनरागतः ।	
विमृज्य नेत्रे विदुरं प्रत्याहोद्भव उत्स्मयन्	॥ ६ ॥
उद्धव उवाच —	
कृष्णद्युमणिनिम्लोचे गीर्णेष्वजगरेण ह ।	
किं नु नः कुशलं ब्रूयां गतश्रीषु यदुष्वहम्	॥ ७ ॥
दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि ।	
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोदुपम्	॥ ८ ॥
इङ्कितज्वाः पुरप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ।	
सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत	॥ ९ ॥
देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्ये असदाश्रयाः ।	
आम्यते धीर्न तद्वाक्यैरात्मन्युत्तामलात्मनाम् ^१	॥ १० ॥
प्रदर्श्यात्तप्तपसामवितृप्तदर्शा नृणाम् ।	
आदायान्तरधाद् यस्तु स्वबिम्बं लोकलोचनम्	॥ ११ ॥

यन्मर्त्यलीलौपयिकं स्वयोगमायाबलं दर्शयता गृहीतम् ।
 विस्मापनं स्वस्य च सौभगर्द्धः परं पदं भूषणभूषणाङ्गम् ॥ १२ ॥
 यद्धर्मसूनोर्बत राजसूये निरीक्ष्य दृक्स्वस्त्ययनं त्रिलोकः ।
 कात्स्नर्येन चात्रोपगतं विधातुर्वाक् सृतौ^१ कौशलमित्यमन्यत ॥ १३ ॥
 यस्यानुरागप्लुतहासरासलीलावलोकप्रतिलब्धमानाः ।
 ब्रजस्त्रियो दृग्भिरनुप्रवृत्तधियोऽवतस्थुः किल कृत्यशेषाः ॥ १४ ॥
 स्वशान्तरूपेष्वितरैश्च रूपैरभ्यर्धमानेष्वनुकम्पितात्मा ।
 परावरेणो महदंशयुक्तो ह्यजोऽपि जातो भगवान् यथाग्निः ॥ १५ ॥
 मां खेदयत्येतदजस्य जन्मविडम्बनं यद् वसुदेवगेहे ।
 ब्रजे च वासोऽरिभयादिव स्वयं पुराद् व्यवात्सीद् यदनन्तवीर्यः ॥ १६ ॥
 दुनोति चेतः स्मरतो ममैतद् यदाह पादावभिवन्द्य पित्रोः ।
 ताताम्ब कंसादुरुकम्पितानां प्रसीदतं नोऽकृतनिष्कृतीनाम् ॥ १७ ॥
 को वा अमुष्याद्द्विषसरोजरेणुं विस्मर्तुमीशेत पुमान् विजिघ्रन् ।
 यो विस्फुरद्भ्रूविटपेन भूमेभारं कृतान्तेन तिरश्चकार ॥ १८ ॥
 दृष्ट्वा भवद्भिर्ननु राजसूये चैद्यस्य कृष्णं द्विषतोऽपि सिद्धिः ।
 यां योगिनः संस्पृहयन्ति सम्यग्योगेन कस्तद्विरहं सहेत ॥ १९ ॥
 तथैव चान्ये नरलोकवीरा य आहवे कृष्णमुखारविन्दम् ।
 नेत्रैः पिबन्तो नयनाभिरामं पार्थास्त्रपूताः पदमापुरस्य ॥ २० ॥
 स्वयं त्वसाम्यातिशयस्त्रयधीशः^२ स्वराज्यलक्ष्म्याप्तसमस्तकामः ।
 बलिं हरद्भिः सुरलोकपालैः किरीटकोट्येडित^३ पादपीठः ॥ २१ ॥

तत् तस्य कैङ्कर्यमलं भृतान्नो विग्लापयत्यङ्ग यदुग्रसेनम् ।
 तिष्ठन् निषण्णं परमेष्ठिधिष्ये न्यबोधयद् देव निधारयेति ॥ २२ ॥
 अहो बकीय स्तनकालकूटं जिघांसया पाययदप्यसाध्वी ।
 लेभे गतिं धात्र्युचितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं शरणं ब्रजेम ॥ २३ ॥
 मन्येऽमुरान् भागवतांस्त्र्यधीशे संरम्भमार्गाभिनिविष्टचित्तान् ।
 ये संयुगेऽचक्षत तार्क्ष्य^१पुत्रस्यासे सुनाभायुधमापतन्तम् ॥ २४ ॥
 वसुदेवस्य देवक्यां जातो भोजेन्द्रबन्धने ।
 चिकीर्षुर्भगवाच्छर्म^२ शमजेनाभियाचितः ॥ २५ ॥
 ततो नन्दब्रजमितः पित्रा कंसाद् विबिभ्यता ।
 एकादशमास्तत्र गूढाचिः सबलोऽवसत् ॥ २६ ॥
 परीतो दत्तमपर्वत्सांश्चारयन् व्यचर^३द्वरिः ।
 यमुनोपवने कूजद्विजसंकुलिताङ्घ्रिपे ॥ २७ ॥
 कौमारा दशयंश्चेष्टाः प्रेक्षणीया ब्रजौकसाम् ।
 रुदन्निव हसन् मुग्ध^४बालसिंहावलोकनः ॥ २८ ॥
 स एव गोकुलं^५ लक्ष्म्या निकेतं सितगोवृषम् ।
 चारयन्ननुगान् गोपान् रणद्वेणुररीरमत् ॥ २९ ॥
 प्रयुक्तान् भोजराजेन मायिनः कामरूपिणः ।
 लीलया व्यनुदत् तांस्तान् बालः क्रीडनकानिव ॥ ३० ॥
 विपन्नान् विपदानेन निगृह्य भुजगाधिपम् ।
 उत्थाप्यापाययद् गावस्तत्तोयं प्रकृतिस्थितम् ॥ ३१ ॥

^१ तार्क्ष्यपुत्रेति-क, घ, ङ पाठः ।

^२ अञ्जजेन इति पाठान्तरम् ।

^३ व्यहरत्-घ, ङ, छ, च

^४ मुग्धो-च, छ, घ

^५ गोधनं-ङ, घ, च

अयाजयद् गोसवेन गोपराजं द्विजोत्तमैः ।

वित्तस्य चोरुभारस्य चिकीर्षन् सद्वचयं विभुः ॥ ३२ ॥

वर्षतीन्द्रे व्रजः कोपाद् भग्नमानेऽतिविह्वले ।

गोत्रलीलातपत्रेण त्रातो भद्रानुगृह्यता ॥ ३३ ॥

शरच्छशिकरैर्मृष्टं मानयन् रजनीमुखम् ।

गायन् कलपदं रेमे स्त्रीणां मण्डलमण्डनः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे द्वितीयोऽध्यायः

॥ अथ तृतीयोऽध्यायः ॥

उद्धव उवाच —

ततः स आगत्य पुरं स्वपित्रोश्चिकीर्षयाशां^१ बलदेवसंयुतः ।

निपात्य तुङ्गाद् रिपुयूथनाथं हतं व्यकर्षद् व्यसुमोजसोर्व्याम् ॥ १ ॥

सान्दीपिनेः सकृत् प्रोक्तं ब्रह्माधीत्य सविस्तरम् ।

तस्मै प्रादाद् वरं पुत्रं मृतं पञ्चजनोदरात् ॥ २ ॥

समाहुता भीष्मककन्यया ये श्रियः सवर्णेन जिहीर्षयैषाम् ।

गान्धर्ववृत्त्या मिषतां स्वभागं जहे पदं मूर्ध्नि दधत् सुपर्णः ॥ ३ ॥

ककुब्धतोऽविद्धनसो दमित्वा स्वयंवरे नाग्रजितीमुवाह ।

तान् भग्नमानानभिगृध्यतोऽज्ञान् जघ्नेऽक्षतः शस्त्रभृतश्च शस्त्रैः ॥ ४ ॥

प्रियं प्रभुर्ग्राम्य इव प्रियाया विधित्सुरार्छद् द्युतरुं यदर्थे ।

वज्रचाद्रवत् तं मगणो रुषान्धः स्वार्थे पुरा तैर्यमयाक्षतानतः ॥ ५ ॥

सुतं मृधे स्वं वपुषा ग्रसन्तं दृष्ट्वा सुनाभोन्मथितं धरित्र्याः ।

आमन्त्रितस्तत्तनयाय शेषं दत्त्वा तदन्तःपुरमाविवेश ॥ ६ ॥

तत्राहतास्ता नरदेवकन्याः कुजेन दृष्ट्वा हरिमार्तबन्धुम् ।

उत्थाय सद्यो जगृहुः प्रहर्षव्रीडानुरागप्रहितावलोकैः ॥ ७ ॥

आर्सा मुहूर्त एकस्मिन् नानागारेषु योषिताम् ।

सविधिं जगृहे पाणीन् पुरुरूपः स्वमायया ॥ ८ ॥

तास्वपत्यान्यजनयदात्मतुल्यानि सर्वतः ।

एकैकस्यां दश दश प्रकृतेर्विवुभूषया ॥ ९ ॥

कालमागधशाल्वादीननीकैरुन्धतः पुरम् ।

अजीघनत् स्वयं दिव्यं स्वपुंसां तेज आदिशन् ॥ १० ॥

शंबरं विविदं बाणं मुरं बल्ललमेव च ।

अन्याश्च दन्तवक्त्रादीनवधीत् कांश्च घातयन् ॥ ११ ॥

अथ भ्रातृपुत्राणां पक्षयोः पतितान् नृपान् ।

चचाल भूः कुरुक्षेत्रं येषामापततां बलैः ॥ १२ ॥

सकर्णदुःशामनसौवलानां कुमन्त्रपाकेन हतश्रियायुषम् ।

मुयोधनं सानुचरं शयानं भग्नोरुमुर्व्यां स ननन्द पश्यन् ॥ १३ ॥

क्रियान् भुवोऽयं क्षपितोरुभारो यद् द्रोणभीष्मार्जुनभीमशल्यैः ।

अष्टादशाक्षौहिणिको मदंशैरास्ते बलं दुर्विषहं यदूनाम् ॥ १४ ॥

मिथो यदैषां भविता विवादो माध्व्या मदात् ताम्रविलोचनानाम् ।

नैषां वधोपाय इयानतोऽन्यो मय्युद्यतेन्तर्दधते स्वयं स्म ॥ १५ ॥

एवं सञ्चिन्त्य भगवान् स्वाराज्ये स्थाप्य धर्मजम् ।

नन्दयामास मुहदः साधूनां वर्त्म दर्शयन् ॥ १६ ॥

उत्तरार्या धृतः पूरोर्वशः साध्वमिमन्युना ।

स वै द्रौण्यस्त्रसंछिन्नः पुनर्भगवता धृतः ॥ १७ ॥

- अयाजयद् धर्मसुतमश्वमेधैस्त्रिभिर्विभुः ।
 सोऽपि क्षमामनुजैरक्षन् रेमे कृष्णमनुव्रतः ॥ १८ ॥
- भगवानपि विश्वात्मा लोकवेदपथानुगः ।
 कामान् सिषेवे द्वावत्यामसक्तः सांख्यमास्थितः ॥ १९ ॥
- स्निग्धस्मितावलोकनेन वाचा पीयूषकल्पया ।
 चरित्रेणानवद्येन श्रीनिकेतेन चात्मना ॥ २० ॥
- इमं लोकममूँश्चैव^१ रमयन् सुतरां यदून् ।
 रेमे क्षणदया दत्तक्षणः स्त्रीक्षणसौहृदः ॥ २१ ॥
- तस्येत्थं रममाणस्य संवत्सरगणान् बहून् ।
 गृहमेधेषु योगेषु विरागः समजायत ॥ २२ ॥
- दैवाधीनेषु कामेषु दैवाधीनः स्वयं पुमान् ।
 को विश्रंभेत योगेन योगेश्वरमनुव्रतः ॥ २३ ॥
- पुर्यां कदाचित् क्रीडद्भिर्यदुभोजकुमारकैः ।
 कोपिता मुनयः शेषुर्भगवन्मतकोविदाः ॥ २४ ॥
- ततः कतिपयैर्मासैर्वृष्णिभोजान्धकादयः ।
 ययुः प्रभासं संहृष्टा रथैर्देवविमोहिताः ॥ २५ ॥
- तत्र स्नात्वा पितॄन् देवान् ऋषींश्चैव तदंभसा ।
 तर्पयित्वाऽथ विप्रेभ्यो गावो बहुगुणा ददुः ॥ २६ ॥
- हिरण्यं रजतं शय्यां वासांस्यजिनकम्बलान् ।
 हयान् रथानिभान् कन्यां धरां वृत्तिकरीमपि ॥ २७ ॥

अन्नं चोरुरसं तेभ्यो दत्त्वा भगवदर्पणम् ।
गोविप्रार्थासवः शूराः प्रणेमुर्धुवि मूर्धभिः

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे तृतीयोऽध्यायः ।

॥ अथ चतुर्थोऽध्यायः ॥

उद्धव उवाच —

अथ ते तदनुज्ञाता भुक्त्वा पीत्वा च वारुणीम् ।
तया विभ्रंशितज्ञाना दुरुक्तैर्मर्म पस्पृशुः
तेषां मैरेयदोषेण विषमीकृतचेतसाम् ।
निम्लोचति रवावासीद् वेणूनामिव मर्दनम्
भगवानात्ममायाया गतिं तामवलोक्य सः ।
सरस्वतीमुपस्पृश्य वृक्षमूलमुपाविशत्
अहं चोक्तो भगवता प्रपन्नार्तिहरेण ह ।
बदरीं त्वं प्रयाहीति स्वकुलं सञ्जिहीर्षुणा
अथापि तदभिप्रेतं जानन्नहमरिंदम ।
पृष्ठतोऽन्वगमं भर्तुः पादविश्लेषणाक्षमः
अद्राक्षमेकमासीनं विचिन्वन् दयितं पतिम् ।
श्रीनिकेतं सरस्वत्यां कृतकेतमकेतनम्
श्यामान्नदातं विरजं प्रशान्तिरुणलोचनम् ।
दोर्भिश्चतुर्भिर्विदितं पीतकौशाम्बरेण च
वाम उत्तरावधिश्रित्य दक्षिणाङ्घ्रिसरोरुहम् ।
अपाश्रिताभक्तावस्थमकृशं त्यक्तपिप्पलम्

१ 'वृक्षमूल उपाविशत्' इति पाठान्तरम् ।

तस्मिन् महाभागवतो द्वैपायनसुहृत् सखा ।

लोकाननुचरन् सिद्ध आससाद यदृच्छया

॥ ९ ॥

तस्यानुरक्तस्य मुनेर्मुकुन्दः प्रमोदभारानतकन्धरस्य ।

आश्रृण्वतो मामनुरागहाससमीक्षया विश्रमयन्नुवाच

॥ १० ॥

भगवानुवाच —

वेदाहमन्तर्मनसीप्सितं ते ददामि यत् तद् दुरवापमन्यैः ।

सत्रे पुरा विश्वसृजां मनूनां^१ मत्सिद्धिकामेन वसो त्वयेष्टः ॥ ११ ॥

स एष साधो चरमो भवानामासादितस्ते मदनुग्रहोऽयम् ।

यन्मां नृलोकं^२ रह उत्सृजन्त दिष्ट्या ददृश्वान् विशदानुवृत्त्या ॥ १२ ॥

पुरा मया प्रोक्तमजाय नाभ्ये पद्मे निषण्णय ममादिसर्गे ।

ज्ञानं परं मन्महिमावभासं यत् सूरयो भागवतं वदन्ति ॥ १३ ॥

इत्यादरोक्तः परमस्य पुंसः प्रतीक्षणा^३नुग्रहभाजनोऽहम् ।

स्नेहोत्थरोमा स्वलिताक्षरस्तं मुञ्चन् शुचः प्राञ्जलिरावभाषे ॥ १४ ॥

को न्वीश ते पादसरोजभाजां सुदुर्लभोऽर्थेषु चतुर्वर्षीह ।

तथापि नाहं प्रवृणोमि भूमन् भवत्पदार्म्भोजनिषेवणोत्सुकः ॥ १५ ॥

कर्माण्यनीहस्य भवोऽभवस्य ते

दुर्गाश्रयोऽथारिभयात् पलायनम् ।

कालात्मनो यत् प्रमदायुताश्रयः

स्वात्मनरतेः खिद्यति धीर्विदामपि ॥ १६ ॥

मन्त्रेषु मां वा उपहूय यत् त्वमकुण्ठिताखण्डसदात्मबोधः ।

पृच्छेः प्रभो मुग्ध इवाप्रमत्तस्तन्नो मनो मोहयतीव देव ॥ १७ ॥

^१ मुनीनां-च

^२ नृलोकानित्यन्यत्र सर्वत्र पाठः

^३ प्रतीक्षणा-अन्यत्र सर्वत्र पाठः

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं प्रोवाच कस्मै भगवान् समग्रम् ।
 अपि क्षमं नो ग्रहणाय भर्तव्येदाञ्जसा यद् वृजिनं तरेम ॥ १८ ॥
 इत्यावेदितहादीय मह्यं स भगवान् परः ।
 आदिदेशारविन्दाक्ष आत्मनः परमां स्थितिम् ॥ १९ ॥
 स एवमाराधितपादतीर्थादधीततत्त्वात्मविबोधमार्गः ।
 प्रणम्य पादौ परिवृत्य देवमिहागतोऽहं विरहातुरात्मा ॥ २० ॥
 सोऽहं त्वदर्शनाह्लादवियोगार्तियुतः प्रभो ।
 गमिष्ये दयितं तस्य बदर्याश्रममण्डलम् ॥ २१ ॥
 यत्र नारायणो देवो नरश्च भगवान् ऋषिः ।
 मृदु तीव्रं तपो दीर्घं तेपाते लोकभावनौ ॥ २२ ॥

शुक उवाच —

इत्युद्धवादुपाकर्ण्य सुहृदां दुःसहं वधम् ।
 ज्ञानेनाशमयत् क्षत्ता शोकमुत्पतितं बुधः ॥ २३ ॥
 स तं महामागवतं व्रजन्तं कौरवर्षभः ।
 विश्रम्भादभ्यघत्तेदं मुख्यं कृष्णपरिग्रहे ॥ २४ ॥

ज्ञानं परं स्वात्मरहःप्रकाशं यदाह योगेश्वर ईश्वरस्ते ।
 वक्तुं भवान् नोऽर्हति यद्धि विष्णोर्भृत्याः स्वभृत्यार्थकृतश्चरन्ति ॥ २५ ॥

उद्धव उवाच —

ननु ते तत्त्वसंराद्ध ऋषिः कौषारवोऽन्ति मे ।
 साक्षाद् भगवतादिष्टो मर्त्यलोकं जिहासता ॥ २६ ॥

सूत उवाच —

इति मह विदुरेण विश्वमूर्तेर्गुणकथया सुधया प्लुतोस्तापः ।
 क्षणमिव पुलिने यमस्वसुस्तां समुपित औपगविर्निशां ततोऽगात् ॥ २७ ॥

राजोवाच —

निधनमुपगतेषु वृष्णिभोजेष्वधिरथयूथपयूथपेषु मुख्यः ।

स तु कथमवशिष्ट उद्धवो यद्वरिरपि तत्त्यज आकृतिं न्यधीशः ॥ २८ ॥

शुक उवाच —

ब्रह्मशापापदेशेन कालेनामोघवाञ्छितः ।

संहृत्य स्वकुलं नूनं त्यक्ष्यन् देहमचिन्तयत् ॥ २९ ॥

अस्माल्लोकादुपरते मयि ज्ञानं मदाश्रयम् ।

अर्हत्युद्धव एवाद्वा सम्प्रत्यात्मवर्तां परः ॥ ३० ॥

नोद्धवोऽपि मन्मथो यद्गुणैर्निर्जितः प्रभुः ।

अतो मद्वत् पुनर्लोकं ग्राहयन्निह तिष्ठतु ॥ ३१ ॥

एवं त्रिलोकगुरुणा सन्दिष्टः शब्दयोनिना ।

षडर्याश्रममासाद्य हरिमीजे समाधिना ॥ ३२ ॥

विदुरोऽप्युद्धवाच्छ्रुत्वा कृष्णस्य परमात्मनः

क्रीडयोपात्तदेहस्य कर्माणि श्लाघितानि च ॥ ३३ ॥

देहन्यासं च तस्यैवं धीराणां धैर्यवर्धनम् ।

अन्येषां दुष्करतरं पशूनां विह्वलात्मनाम् ॥ ३४ ॥

आत्मानं च कुरुश्रेष्ठ कृष्णेन मनसेक्षितम् ।

ध्यायन् गते भागवते रुरोद प्रेमविह्वलः ॥ ३५ ॥

कालिन्याः कतिभिर्विद्वानहोभिर्भरतर्षभ ।

प्रापद्यत द्युसरितं यत्र मित्रासुतो मुनिः ॥ ३६ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे चतुर्थोऽध्यायः ।

॥ अथ पञ्चमोऽध्यायः ॥

शुक उवाच —

द्वारि द्युनद्या ऋषभः कुरूर्णा मैत्रेयमासीनमगाधबोधम् ।
क्षत्ताऽभिमृत्याच्युतभावशुद्धः पप्रच्छ सौशील्यगुणातिवृत्तम् ॥ १ ॥

विदुर उवाच —

सुखाय कर्माणि करोति लोको न तैः सुखं नान्यदुपारमं वा ।
विन्देत भूयस्तत एव दुःखं यदत्र युक्तं भगवान् वदेन्नः ॥ २ ॥

जनस्य कृष्णाद् विमुखस्य दैवादधर्मशीलस्य सुदुःखितस्य ।
अनुग्रहायेह चरन्ति नूनं भूतानि भव्यानि जनार्दनस्य ॥ ३ ॥

तत् साधुवर्यादिश शर्मवर्त्म संराधितो भगवान् येन पुंसाम् ।
हृदि स्थितो यच्छति भक्तिपूते ज्ञानं स्वसत्ताधिगमं पुराणम् ॥ ४ ॥

करोति कर्माणि कृतावतारो यान्यात्मतन्त्रो भगवांस्त्र्यधीशः ।
यथा ममजाग्र इदं निरीहः संस्थाप्य वृत्तिं जगतो विधत्ते ॥ ५ ॥

यथा पुनः स्वे स्व इदं निवेश्य शेते गुहायां स निवृत्तवृत्तिः ।
योगेश्वरार्धीश्वर एक एतदनुप्रविष्टो बहुधा यथासीत् ॥ ६ ॥

क्रीडन् विधत्ते द्विजगोसुराणां क्षेमाय कर्माण्यवतारभेदैः ।
मनो न तृप्यत्यपि शृण्वतां नः मुश्लोकमौलेश्वरितामृतानि ॥ ७ ॥

यैस्तच्चभेदैरधिलोकनाथो लोकानलोकान् सह लोकपालान् ।
अचीकल्पद् यत्र हि सर्वसत्वनिकायभेदोऽधिकृतः प्रतीतः ॥ ८ ॥

येन प्रजानामुत आत्मकर्मरूपाभिधानेन मिदा व्यधत्त ।
नारायणो विश्वसृगात्मयोनिरेतच्च नो वर्णय विप्रवर्य ॥ ९ ॥

परावरं भगवन् कृतानि श्रुतानि मे व्यासमुखादभीक्ष्णम् ।
न तृप्नुमः कर्णसुखावहानां तेषामृते कृष्णकथामृतौघात् ॥ १० ॥

कस्तृप्नुयात् तीर्थपदोऽभिधानात् सत्रेषु वः सूरिमिरीड्यमानात् ।
 यः कर्णनाडीं पुरुषस्य यातो भयप्रदां गेहरतिं छिनत्ति ॥ ११ ॥
 मुनिर्विवक्षुर्भगवद्गुणानां सखाऽपि ते भारतमाह कृष्णः ।
 यस्मिन् नृणां ग्राम्यसुखानुवादैर्मतिर्गृहीता न हरेः कथायाम् ॥ १२ ॥
 सा श्रद्धधानस्य विवर्धमाना विरक्तिमन्यत्र करोति पुंसः ।
 हरेः सदानुस्मृतिनिर्वृतस्य समस्तदुःखाप्यय^१माशु धत्ते ॥ १३ ॥
 ताञ्छोच्यशोच्यानावेदोऽनुशोचे हरेः कथायां विमुखानधेन ।
 क्षिणोति देवोऽनिमिषस्तु तेषामायुर्वृथावादगतिस्मृतीनाम् ॥ १४ ॥
 तदस्य कौषारव शर्मदातुर्हरेः कथामेव कथासु सारम् ।
 उद्धृत्य पुष्पेभ्य इवार्तबन्धो शिवाय नः कीर्तय तीर्थकीर्तेः ॥ १५ ॥
 स विश्वजन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारः प्रगृहीतशक्तिः ।
 चकार कर्माण्यतिपौरुषाणि यानीश्वरः कीर्तय तानि मह्यम् ॥ १६ ॥
 शुक उवाच—
 स एवं भगवान् पृष्टः क्षत्रा कौषारविर्मुनिः ।
 पुंसां निःश्रेयसार्थाय तमाह बहुमानयन् ॥ १७ ॥
 मैत्रेय उवाच—
 साधु पृष्टं त्वया साधो लोकान् साध्वनुगृह्यता ।
 कीर्तिं वितन्वता लोके आत्मनोऽधोक्षजात्मनः ॥ १८ ॥
 नैतच्चित्रं त्वयि क्षत्तर्वादरायणवीर्यजे ।
 गृहीतोऽनन्यभावेन यत् त्वया हरिरीश्वरः ॥ १९ ॥
 माण्डव्यशापाद् भगवान् प्रजासंयमनो यमः ।
 भ्रातुः क्षेत्रे भुजिष्यार्यां जातः सत्यवतीसुतात् ॥ २० ॥

भवान् भगवतो नित्यं सम्मतः सानुगस्य हि ।
 ज्ञानोपदेशाय च मामादिशद् भगवान् ब्रजन्
 अथ ते भगवल्लीला योगमायोपबृंहिताः ।
 विश्वस्थित्युद्भवान्तार्था वर्णयाम्यनुपूर्वशः

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे पञ्चमोऽध्यायः ॥

॥ अथ षष्ठोऽध्यायः ॥

भेत्रेय उवाच—

भगवानेक आसेदमग्र आत्मात्मनां विभुः ।
 आत्मेच्छानुगतो ह्यात्मा नानाशक्त्युपलक्षितः
 स वा एष तदा द्रष्टा नापश्यद् विश्वमेकराट् ।
 मेनेऽमन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृक्
 सा वा एतस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका ।
 माया नाम महाभाग यथेदं निर्ममे विभुः
 कालवृत्त्यां तु मायार्यां गुणमय्यामधोक्षजः ।
 पुरुषेणात्मभूतेन वीर्यमाधत्त वीर्यवान्
 ततोऽभवन्महत्तत्त्वमव्यक्तात् कालचोदितात् ।
 विज्ञानात्मात्मदेहस्थं विश्वं व्यञ्जस्तमो नुदन्
 मोऽप्यंशगुणकालात्मा भगवद्दृष्टिगोचरः ।
 आत्मानं व्यकरोदात्मा विश्वस्यास्य सिमृक्षया
 महत्तत्त्वाद् विकुर्वाणादहंतत्त्वमजायत ।
 कार्यकारणकर्त्रात्मा भूतेन्द्रियमनोभवः

- वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।
 अहंतत्त्वाद् विकुर्वाणान्मनो वैकारिकादभूत् ॥ ८ ॥
- वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः
 तैजसानीन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥ ९ ॥
- तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ॥ १० ॥
- कालमायांशयोगेन भगवद्वीक्षितं नभः ।
 तामसानुसृतं स्पर्शं विकुर्वन्निर्ममेऽनिलम् ॥ ११ ॥
- अनिलोऽपि विकुर्वाणो नभसोरुबलान्वितः ।
 ससर्ज रूपतन्मात्रां ज्योतिर्लोकस्य लोचनम् ॥ १२ ॥
- अनिलेनान्वितं ज्योतिर्विकुर्वत् परवीक्षितम् ।
 आधत्ताम्भो रसमयं कालमायांशयोगतः ॥ १३ ॥
- ज्योतिषाम्भोऽनुसंसृष्टं विकुर्वत् परिवीक्षितम् ।
 महीं गन्धगुणामाधात् कालमायांशयोगतः ॥ १४ ॥
- भूतानां नभआदीनां यद् यद् भाव्यं परात् परम् ।
 तेषां परानुसंसर्गाद् यथासंख्यं गुणान् विदुः ॥ १५ ॥
- एते देवाः कला विष्णोः कालमायांशलङ्घिनः ।
 नानात्वात् स्वक्रियानीशाः प्रोचुः प्राञ्जलयो विश्रुम् ॥ १६ ॥
- देवा ऊचुः—
 नताः स्म ते देव पदारविन्दं प्रपन्नतापोपशमातपत्रम् ।
 यन्मूलकेता यतयोऽञ्जसोरुसंमारदुःखं बहिरुत्क्षिपन्ति ॥ १७ ॥

ऋते यदस्मिन् भव ईश जीवास्तापत्रयेणामिहता^१ न शर्म ।
 आत्मन् लम्बन्ते भगवंस्तवाङ्घ्रिच्छार्याशविद्यामत आश्रयेम ॥ १८ ॥
 मार्गान्ति यत् ते मुखपद्मानीडैश्छन्दः सुपर्णैर्ऋषयो विविक्ते ।
 यच्चाधमर्षो दुसरिद्धरायाः परं पदं तीर्थपदः प्रपन्नाः ॥ १९ ॥
 यच्छ्रद्धया श्रुतवत्या च भक्त्या संमृज्यमाने हृदयेऽवधार्य ।
 ज्ञानेन वैराग्यबलेन धीरा व्रजन्ति यत् तेऽङ्घ्रिसरोजपीठम् ॥ २० ॥
 विश्वस्य जन्मस्थितिसंयमार्थे कृतावतारस्य पदाम्बुजं ते
 व्रजेम सर्वे शरणं यदीश स्मृतं प्रयच्छत्यभयं स्वपुंसाम् । ॥ २१ ॥
 यत् सानुबन्धेऽसति देहगेहे ममाहमित्यूढदुराग्रहाणाम् ।
 पुंसां सुदूरं वसतोऽपि पुण्या भजेम तत् ते भगवन् पदाब्जम् ॥ २२ ॥
 तं त्वामसद्वृत्तिभिरक्षिभिर्ये पराहृतान्तर्मनसः परेश ।
 अथो न पश्यन्त्युरुगाय नूनं यत् ते पदन्यासविलासलक्ष्म्याः^२ ॥ २३ ॥
 पानेन ते देव कथासुधायाः प्रवृद्धभक्त्या विशदाशया ये ।
 वैराग्यमारं प्रतिलम्ब्य बोधं यथाऽङ्गसा त्वेयुरकुण्ठाधिष्ण्यम् ॥ २४ ॥
 तथापरं चात्मसमाधियोगबलेन जित्वा प्रकृतिं बलिष्ठाम् ।
 त्वामेव धीराः पुरुषं विशन्ति तेषां श्रमः स्यान्नतु सेवया ते ॥ २५ ॥
 तन् ते वयं लोकसिमृक्षयाऽद्य त्वया विसृष्टास्त्रिभिरात्मभिर्ये^३ ।
 सर्वे वियुक्ताः स्वविहारतन्त्रं न शक्नुमस्तत् प्रतिकर्तवे ते ॥ २६ ॥
 यावद् बलिं तेऽज्ज हराम काले यथा वयं चान्नमदाम यत्र ।
 तथोभयेषां त इमे ह लोका बलिं हरन्तोऽन्नमदन्त्यनीशाः ॥ २७ ॥
 त्वं नः सुराणामसि सान्वयानां कूटस्थ आद्यः पुरुषः पुराणः ।
 त्वं देव शक्त्या गुणकर्मयोनो रेतस्त्वजायां कविरादधेऽजः ॥ २८ ॥

^१ तापत्रयेणोपहता-च ^२ पदं न्यासविलासलक्ष्म्याः-क.

^३ आत्मभिः स्म-ग.

ततो वयं सत्प्रमुखा यदर्थे बभूविमात्मन् करवाम किं ते ।
त्वं नः स चक्षुः परिदेहि शक्ता देव क्रियार्थे यदनुग्रहेण ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे षष्ठोऽध्यायः ।

॥ अथ सप्तमोऽध्यायः ॥

ऋषिरुवाच—

इति तासां स्वशक्तीनामसतीनां समेत्य सः ।
प्रसुप्तलोकतन्त्राणां निशम्य गिरमीश्वरः ॥ १ ॥
कालसंज्ञां तदा देवीं विभ्रच्छक्तिमुरुक्रमः ।
त्रयोविंशतितत्त्वानां गणं युगपदाविशत् ॥ २ ॥
सोऽनुप्रविष्टो भगवान् चेष्टारूपेण तं गणम् ।
भिन्नं संयोजयामास सुप्तं कर्म प्रबोधयन् ॥ ३ ॥
प्रबुद्धकर्मा दैवेन त्रयोविंशतिको गणः
प्रेरितोऽजनयत् स्वाभिर्मात्राभिरपि^१ पूरुषम् ॥ ४ ॥
परेण विशता स्वस्मिन् मात्रया विश्वसृग् गणः ।
चुक्षोभान्योन्यमासाद्य यस्मिन् लोकश्वराचरः ॥ ५ ॥
हिरण्यमयः स पुरुषः सहस्रपरिवत्सरान् ।
आण्डकोश उवासाप्सु सर्वसत्त्वोपवृंहितः ॥ ६ ॥
स वै विश्वसृजां गर्भो दैवकर्मात्मशक्तिमान् ।
विवभाजाऽत्मनाऽत्मानमेकधा दशधा त्रिधा ॥ ७ ॥

^१ अधिपूरुषम्, अभिपूरुषम्—इति च.

एष ह्यशेषसत्त्वानामात्माशः परमात्मनः ।	
आद्योऽवतारो यत्रासौ भूतग्रामो विभाव्यते	॥ ८ ॥
साध्यात्मं साधिदैवं च साधिभूतमिति त्रिधा ।	
विराट्प्राणो दशविध एकधा हृदयेन च	॥ ९ ॥
स्मरन् विश्वसृजामीशो विज्ञापितमघोक्षजः ।	
विराजमतपत् स्वेन तेजसैर्षा विवृद्धये	॥ १० ॥
अथ तस्यामितस्य कति चायतनानि ह ।	
निरभिद्यन्त देवानां तानि मे गदतः शृणु	॥ ११ ॥
तस्याग्निरास्यं निर्भिण्णं लोकपालोऽविशत् पदम् ।	
वाचा स्वांशेन वक्तव्यं ययासौ प्रतिपद्यते	॥ १२ ॥
निर्भिण्णं तालु वरुणो लोकपालोऽविशद्वरेः ^१ ।	
जिह्वयांशेन च रसान् ययाऽसौ प्रतिपद्यते	॥ १३ ॥
निर्भिण्णे अश्विनौ नासे विष्णोराविशतां पदम् ।	
घ्राणेनांशेन गन्धस्य प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्	॥ १४ ॥
निर्भिण्णे अक्षिणी त्दष्टा लोकपालोऽविशत् प्रभोः ^२ ।	
चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्यतो भवेत्	॥ १५ ॥
निर्भिण्णान्यथ ^३ चर्माणि लोकपालोऽनिलोऽविशत् ।	
घ्राणेनांशेन संस्पर्श येनासौ प्रतिपद्यते	॥ १६ ॥
कर्णावस्य विनिर्भिण्णौ धिष्ण्यं स्वं विविशुर्दिशः ।	
श्रोत्रेणांशेन शब्दस्य सिद्धिं येन प्रपद्यते	॥ १७ ॥
त्वचमस्य विनिर्भिण्णां विविशुर्धिष्ण्यमोषधीः ।	
अंशेन रोममिः कण्ठं यैरसौ प्रतिपद्यते	॥ १८ ॥

^१ लोकपालोऽविशत्पदं-ग ^२ विभो-घ,ग, ^३ निर्भिण्णान्यथ-ग,

- मेदं तस्य विनिर्भिण्णं स्वधिण्यं क उपाविशत् ।
 रेतसांशेन येनासावानन्दं प्रतिपद्यते ॥ १९ ॥
- गुदं पुंसो विनिर्भिण्णं मित्रो लोकेश आविशत् ।
 पायुनांशेन येनासौ विसर्गं प्रतिपद्यते ॥ २० ॥
- हस्तावस्य विनिर्भिण्णाविन्द्रः स्वर्पतिराविशत् ।
 वार्तयांशेन पुरुषो यया वृत्तिं प्रपद्यते ॥ २१ ॥
- पादावस्य विनिर्भिण्णौ लोकेशो विष्णुराविशत् ।
 गत्या स्वांशेन पुरुषो यया प्राप्यं प्रपद्यते ॥ २२ ॥
- हृदयं चास्य निर्भिण्णं चन्द्रमा धिण्यमाविशत् ।
 मनसांशेन येनासौ धिक्रियां प्रतिपद्यते ॥ २३ ॥
- आत्मानं चास्य निर्भिण्णं वाचस्पतिरुपाविशत्^१ ।
 बुद्ध्या स्वांशेन येनासौ निश्चयं प्रतिपद्यते ॥ २४ ॥
- अहं चास्य विनिर्भिण्णमभिमानोऽविशत् पदम् ।
 कर्त्रा स्वांशेन येनासौ कर्तव्यं प्रतिपद्यते ॥ २५ ॥
- सत्त्वं चास्य विनिर्भिण्णं महान् धिण्यमुपाविशत् ।
 चित्तेनांशेन येनासौ विज्ञानं प्रतिपद्यते ॥ २६ ॥
- शीर्णोऽस्य द्यौर्धरा पद्भ्यां खं नाभेरुदपद्यत ।
 गुणानां वृत्तयो येषु प्रतीयन्ते सुरादयः ॥ २७ ॥
- औत्पत्तिकेन सत्त्वेन दिवं देवाः प्रपेदिरे ।
 धरां रजःस्वभावेन पणयो ये च ताननु ॥ २८ ॥
- तार्तीयेन स्वभावेन भगवन्नाभिमाश्रिताः ।
 उभयोरन्तरं व्योम ये रुद्रपार्षदा गणाः ॥ २९ ॥

^१ अथाविशत्-इति च

मुखतोऽवर्तत ब्रह्म पुरुषस्य कुरुद्वह ।	
यत्रोन्मुखत्वाद् वर्णानां मुख्योऽभूद् ब्राह्मणो गुरुः	॥ ३० ॥
बाहुभ्योऽवर्तत क्षत्रं क्षत्रियस्तदनुव्रतः ^१ ।	
यो जातस्त्रायते वर्णान् पुरुषान् ^२ कण्टकक्षतात्	॥ ३१ ॥
विशोऽवर्तन्त तस्योर्गोलोकवृत्तिकरीर्विभोः ।	
वैश्यस्तदुद्भवो वार्ता नृणां यः समवर्तयत्	॥ ३२ ॥
पद्भ्यां भगवतो जज्ञे शुश्रूषाकर्मसिद्धये ।	
तस्यां जातः पुरा शूद्रो यद्वृत्त्या तुष्यते हरिः	॥ ३३ ॥
एते वर्णाः स्वधर्मेण यजन्ते स्वगुरुं हरिम् ।	
श्रद्धयाऽत्मविशुद्ध्यर्थं यज्जाताः सह वृत्तिभिः	॥ ३४ ॥
एतन् क्षत्तर्भगवतो दैवकर्मात्मरूपिणः ।	
कः श्रद्धयादुदाहर्तुं योगमायाबलोदयम्	॥ ३५ ॥
अथापि कीर्तयाम्यङ्ग यथामति यथाश्रुतम् ।	
कीर्तिं हरेः स्वां संस्कर्तुं गिरमन्याभिधां सतीम्	॥ ३६ ॥
एकान्तलामं वचसो नु पुंसः सुश्लोकमौलेर्गुणवादमाहुः ।	
श्रुतेश्च विद्वद्भिरुपाकृतायाः कथासुधाया उत संप्रयोगः	॥ ३७ ॥
आत्मनोऽवसितो वत्स महिमा कविनादिना ।	
संवत्सरसहस्रान्ते धिया योगविपक्षया ।	॥ ३८ ॥
अतो भगवतो माया मायिनामपि मोहिनी	
यत् स्रयं चात्मवर्त्मात्मा न वेद किमुतापरे	॥ ३९ ॥

यतोऽप्राप्य निवर्तन्ते वाचश्च मनसा सह ।

अहं चान्य इमे देवास्तस्मै भगवते नमः

॥ ४० ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ।

॥ अथ अष्टमोऽध्यायः ॥

एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनमुतो बुधः ।

प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत

॥ १ ॥

विदुर उवाच —

ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः ।

लीलया चापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः

॥ २ ॥

क्रीडाया मुद् यतोऽर्हस्य कामं चिक्रीडिषाञ्ज्यतः ।

स्वतस्तृप्तस्य तु कथं निर्वृतस्य सदात्मनः

॥ ३ ॥

अस्त्राक्षीत् भगवन् विश्वं गुणमय्याऽऽत्ममायया ।

तथा संस्थापयत्येतद् भूयः प्रत्यभिधास्यति

॥ ४ ॥

देशतः कालतो योऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः ।

अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम्

॥ ५ ॥

भगवानेष एवैकः सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः ।

अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः

॥ ६ ॥

एतस्मिन् मे मनो विद्वन् खिद्यते ज्ञानसंकटे ।

तन्नः पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत्

॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच —

स इत्थं चोदितः क्षत्रा तच्चजिज्ञासुना मुनिः ।

प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतम्मयः

॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच —

सेयं भगवतो माया न्याय्यं येन विरुध्यते ।

ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम्

॥ ९ ॥

यथाऽर्थेन विनाऽमुष्य पुंस आत्मविपर्ययः ।

प्रतीयत उपद्रष्टुः स्वशिरश्छेदनादिकः

॥ १० ॥

यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।

दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः

॥ ११ ॥

स वै निवृत्ति^१धर्मेण वासुदेवानुकम्पया ।

भगवद्भक्तियोगेन तिरोधत्ते शनैरिह

॥ १२ ॥

यदेन्द्रियांपरामार्थो दृष्टात्मनि परं हरौ ।

विलीयन्ते तदा क्लेशाः संसृप्तस्येव कृत्स्नजः

॥ १३ ॥

अशेषसंकलेशशमं विधत्ते गुणानुवादश्रवणं मुरारेः ।

किं वा पुनस्तच्चरणारविन्दपरागसेवारतिरात्मलब्धा

॥ १४ ॥

विदुर उवाच —

संछिन्नः संशयो मह्यं तव मूक्तासिना विभो ।

उभयत्रापि भगवन् मनो मे सम्प्रधावति

॥ १५ ॥

साधु तद् व्याहृतं विद्वन्नात्ममायायनं हरेः ।

आभात्यपार्थं निर्मूलं विश्वमूलं न यद् बहिः

॥ १६ ॥

यश्च मूढतमो लोके यश्च बुद्धेः परं गतः ।

तावुभौ सुखमेधेने क्लिश्यत्यन्तरितो जनः

॥ १७ ॥

अर्थाभावं विनिश्चित्य प्रतीतस्याप्यनात्मनः ।

तां चापि युष्मच्चरणसेवयाहं पराणुदे

॥ १८ ॥

यत्सेवया भगवतः कूटस्थस्य मधुद्विषः ।	
रतिरासो भवेत् तीव्रः पादयोर्व्यसनार्दनः	॥ १९ ॥
दुरापा ह्यल्पतपसः सेवा वैकुण्ठवर्त्मसु ।	
यत्रोपगीयते नित्यं देवदेवो जनार्दनः	॥ २० ॥
सृष्ट्वाऽग्रे महदादीनि सविकाराण्यनुक्रमात् ।	
तेभ्यो विराजमुद्भृत्य तमनु प्राविशद् विभुः	॥ २१ ॥
यमाहुराद्यं पुरुषं सहस्राङ्घ्र्यरुबाहुकम् ।	
यत्र विश्व इमे लोकाः सविकाराः समासते	॥ २२ ॥
यस्मिन् दशविधः प्राणः सेन्द्रियार्थेन्द्रियस्त्रिवृत् ।	
त्वयेरिता यतो वर्णास्तद्विभूतीर्वदस्व नः	॥ २३ ॥
यत्र पुत्रैश्च पौत्रैश्च नप्तृभिः सह गोत्रजैः ।	
प्रजा विचित्राकृतय आसन् याभिरिदं ततम्	॥ २४ ॥
प्रजापतीनां स पतिश्चकल्लुपे कान् प्रजापतीन् ।	
सङ्गाश्चैवानुसर्गाश्च मनून् मन्वन्तराधिपान्	॥ २५ ॥
एतेषामपि वंशांश्च वंशानुचरितानि च ।	
उपर्यधश्च ये लोका भूमेर्मित्रात्मजासते ।	
तेषां संस्थां प्रमाणं च भूर्लोकस्य च वर्णय	॥ २६ ॥
तिर्यङ्मानुषदेवानां सरीसृपपतत्रिणाम् ।	
वद नो मर्गसंव्यूहं गर्भस्वेदद्विजोद्भिदाम् ^१	॥ २७ ॥
गुणावतारैर्विश्वस्य सर्गस्थित्यप्ययात्मनः ।	
सृजतः श्रीनिवासस्य व्याचक्ष्वोदारविक्रमम्	॥ २८ ॥

- वर्णाश्रमविभार्गाश्च रूपशीलस्वभावतः ।
 ऋषीणां जन्मकर्माणि वेदस्य च विकर्षणम् ।
 यज्ञस्य च वितानानि योगस्य च पथः प्रभो ॥ २९
- नैष्कर्म्यस्य च सांख्यस्य तन्त्रं वा भगवत्स्मृतम् ।
 पाषण्डपथवैषम्यं प्रतिलोमनिवेशनम् ॥ ३०
- जीवस्य गतयो याश्च यावतीर्गुणकर्मजाः ।
 धर्मार्थकाममोक्षाणां निमित्तान्यविरोधतः ॥ ३१
- वार्ताया दण्डनीतिश्च श्रुतस्य च विधिं पृथक् ।
 श्राद्धस्य च विधिं ब्रह्मन् पितॄणां सर्गमेव च ॥ ३२
- ग्रहनक्षत्रताराणां कालावयवसंस्थितिम् ।
 दानस्य तपसो वापि यच्चेष्टापूर्तयोः फलम् ॥ ३३
- प्रवामस्यस्य यो धर्मो यश्च पुंस उतापदि ।
 येन वा भगवांस्तुष्येद् धर्मयोनिर्जनार्दनः ॥ ३४
- मम्प्रसीदिति वा येषामेतदाख्याहि मेऽनघ ।
 अनुव्रतानां शिष्याणां पुत्राणां च द्विजोत्तम ॥ ३५
- अनाष्टमपि ब्रूयुर्गुरवो दीनवत्सलाः ।
 तत्त्वानां भगवंस्तेर्षा कतिधा प्रतिसंक्रमः ॥ ३६
- तत्रेमं क उपासीरन् क उ खिदनुशेरते ।
 पुरुषस्य च संस्थानं स्वरूपं वा परस्य च ॥ ३७
- ज्ञानं च नैगमं यत् तद् गुरुशिष्यप्रयोजनम् ।
 निमित्तानि च तस्येह प्रोक्तान्यनघ सूरिभिः ॥ ३८
- स्वतोऽज्ञानं कुतः पुंसां भक्तिर्वैराग्यमेव वा ॥ ३९

एतान् मे पृच्छतः प्रश्नान् हरेः कर्मविवित्सया ।

ब्रूहि मेऽन्धस्य मित्रत्वादजया नष्टचक्षुषः

॥ ४० ॥

सर्वे वेदाश्च यज्ञाश्च तपोदानानि चानघ ।

जीवाभयप्रदानस्य न कुर्वीरन् कलामपि

॥ ४१ ॥

शुक उवाच --

स इत्थमापृष्टपुराणकल्पः कुरुप्रधानेन मुनिप्रधानः ।

प्रवृद्धहर्षो भगवत्कथायां संचोदितस्तं प्रहसन्निवाह

॥ ४२ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ॥

॥ अथ नवमोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच --

सत्सेवनीयो बत पूरुवंशो यल्लोकपालो भगवत्प्रधानः ।

बभूविथेहाजितकीर्तिमालां पदे पदे नूतनयस्यभीक्ष्णम्

॥ १ ॥

सोऽहं नृणां क्षुल्लसुखाय दुःखं महद् गतानां विरमाय तुभ्यम् ।

प्रवर्तये भागवतं पुराणं यदाह साक्षाद् भगवान् ऋषिभ्यः

॥ २ ॥

आसीनमुर्व्या भगवन्तमाद्यं सङ्कर्षणं देवमकुण्ठसत्त्वम् ।

विवित्पवस्तत्त्वमतः परस्य कुमारमुख्या मुनयोऽन्वपृच्छन्

॥ ३ ॥

स्वमेव धिष्यं बहुमानयन्तं यं वासुदेवाभिधमामनन्ति ।

प्रत्यग्धृताक्षाम्बुजकोपमीषदुन्मीलयन्तं विबुधोदयाप

॥ ४ ॥

स्वर्धुन्युदारैः स्वजटाकलापैरुपस्पृशन्तश्चरणोपधानम् ।

पद्मं यदर्चन्त्यहिराजकन्याः सप्रेम नानाबलिभिर्वराहाः

॥ ५ ॥

मुहुर्गृणन्तो वचसानुरागस्खलत्पदेनास्य कृतानि तज्ज्ञाः ।

किरीटसाहस्रमणिप्रवेकप्रद्योतितोद्दामफणासहस्रम्

॥ ६ ॥

प्रोक्तं किलैतद् भगवत्तमेन निवृत्तिधर्माभिरताय तेन ।

मनत्कुमाराय स चाह पृष्टः सांख्यायनार्यांग धृतव्रताय ॥ ७ ॥

सांख्यायनः पारमहंसमुख्यो विवक्षमाणो भगवद्विभूतीः ।

जगाद् सोऽम्भद्वारवेऽन्विताय पराशरायाथ बृहस्पतेश्च ॥ ८ ॥

प्रोवाच मह्यं स दयालुरुक्तो मुनिः पुलस्त्येन पुराणमाद्यम् ।

सोऽहं तवैतत् कथयामि वत्स श्रद्धालवे नित्यमनुव्रताय ॥ ९ ॥

उदप्लुतं विश्वमिदं तदासीद् यन्निद्रयामीलितदृङ्^१ न्यमीलयत् ।

अहीन्द्रतल्पेऽधिशयान एकः कृतक्षणः स्वात्मरतावनीहः ॥ १० ॥

मान्तःशरीरेऽर्पितभूतमूक्ष्मः कालात्मिकां शक्तिमुदीरयाणः ।

उवाम तस्मिन् सलिले पदं स्वे यथाऽनलो दारुणि रुद्धवीर्यः ॥ ११ ॥

चतुर्युगानां च सहस्रमप्सु स्वयंस्तयोर्दरितया स्वशक्त्या ।

कालाग्न्ययाऽसादितकर्मतन्त्रो लोकानपीमान् ददृशे स्वदेहे ॥ १२ ॥

तम्यात्ममूक्ष्माभिनिविष्टदृष्टेरन्तर्गतोऽर्थो रजसा तनीयान् ।

गुणेन कालानुगतेन विद्वः शुष्यंस्तदाऽभिद्यत नाभिदेशात् ॥ १३ ॥

स पद्मकोपः सहस्रोदतिष्ठत् कालेन कर्मप्रतिबोधितेन ।

स्वरोचिषा तत् सलिलं विशालं विद्योतयन्नर्क इवात्मयोनिः ॥ १४ ॥

तल्लोकपद्मं स उ एव विष्णुः प्राचीविशत् सर्वगुणावभासम् ।

तस्मिन् स्वयं वेदमयो विधाता स्वयंभुवं यं स्म वदन्ति सोऽभूत् ॥ १५ ॥

तस्यां स चाम्भारुहकर्णिकायामवस्थितो लोकमपश्यमानः ।

परिक्रमन् व्योम्नि विवृत्तनेत्रश्चत्वारि लेभेऽनुदिशं मुखानि ॥ १६ ॥

तस्माद् युगान्तश्चसनावधूर्णमहोर्मिचक्रात् सलिलाद् विरूढम् ।

अपाश्रितः कञ्जमु लोक्तन्त्रं नात्मानमद्धाऽविददादिदेवः ॥ १७ ॥

- क एष योऽसावहमब्जपृष्ठ एतत् कुतो वाऽब्जमनन्यदप्सु ।
अस्ति ह्यधस्तादिह किञ्चनैतदधिष्ठितं यत्र सतानुभाव्यम् ॥ १८ ॥
- न इत्थमुद्गीक्ष्य तदब्जनालनालीभिरन्तर्जलमात्रिवेश ।
नार्वाङ्गतस्तत्खरनालनालीः स वै विचिन्वंस्तदविन्दताजः ॥ १९ ॥
- तमस्यपारे विदुरात्मसर्गं विचिन्वतोऽभूत् सुमहांस्त्रिनेमिः ।
यो देहभाजां भयमीरयाणः परिक्षिणोत्यायुरजस्य हेतिः ॥ २० ॥
- ततो निवृत्त्याप्रतिलब्धकाष्ठः स्वधिष्ण्यमास्थाय पुनः स देवः ।
शनैर्जितश्वासनिवृत्तचित्तो न्यपीददारूढसमाधियोगः ॥ २१ ॥
- कालेन सोऽजः पुरुषायुषाभिप्रवृद्धयोगेन विरूढबोधः ।
स्वयं तदन्तर्हृदयेऽवभातमपश्यतापश्यत यन्न पूर्वम् ॥ २२ ॥
- मृणालगौरायतशेषभोगपर्यङ्क एकं पुरुषं शयानम् ।
फणासहस्रायुतमूर्धरत्नद्युभिर्हतध्वान्तयुगान्ततोये ॥ २३ ॥
- प्रेक्षां क्षिपन्तं हरितोपलाद्रेः सन्ध्याभ्रनीवेरुरुक्ममूर्ध्नः ।
रत्नोदधेरोषधिसौमनस्यवनस्रजो वेणुभुजाङ्घ्रिपाङ्ग्रेः ॥ २४ ॥
- आयामतो विस्तरतः समानदेहेन लोकत्रयसंग्रहेण ।
विचित्रादिव्याभरणांशुकानां कृतश्रियोपाश्रितदिव्यवेषम् ॥ २५ ॥
- पुंसां स्वकामाय विविक्तमार्गैरभ्यर्चतां कामदुघाङ्घ्रिपद्मम् ।
प्रदर्शयन्तं कृपया नखेन्दुमयूखभिन्नाङ्गुलिचारुपत्रम् ॥ २६ ॥
- मुखेन लोकातिहरस्मितेन परिस्फुरत्कुण्डलमण्डितेन ।
शोणायितेनाधरबिम्बभासा प्रत्यर्हयन्तं सुनसेन सुभ्रा ॥ २७ ॥
- कदम्बकिञ्जल्कपिशङ्गवाससा स्वलङ्कृतं मेखलया नितम्बे ।
हारेण चानन्तधनेन वत्स श्रीवत्सवक्षस्थलवल्लभेन ॥ २८ ॥

परार्थकेयूरमणिप्रवेकपर्यस्तदोर्दण्डसहस्रशाखम् ।
 अव्यक्तमूलं भुवनाङ्घ्रिपेन्द्रमहीन्द्रभोगैरधिवीतवल्कम् ॥ २९
 चराचरौको भगवन्महीध्रमहीन्द्रबन्धुं सलिलोपगूढम् ।
 किरीटसाहस्रहिरण्यभृङ्गभाविर्भवत्कौस्तुभरत्नगर्भम् ॥ ३०
 निर्वीतमाग्रायमधुव्रताश्रयस्वकीर्तिमय्या वनमालया हरिम् ।
 सूर्येन्दुवाय्वग्न्यगमत्त्रिधामभिः^१ परिक्रमत्प्राधनिकैर्दुरासदम् ॥ ३१
 तर्ह्येव तन्नाभिसरःसरोजमात्मानमम्भःश्वसनं वियच्च ।
 ददर्श देवो जगतो विधाता नातः परं लोकविसर्गदृष्टिः ॥ ३२
 स्वकर्मबीजं रजसोपरक्तः प्रजाः सिंसृक्षन्नियदेव दृष्ट्वा ।
 अस्तौद् विसर्गामिमुखस्तमीशमव्यक्तवर्त्मन्यभिवेशितात्मा ॥ ३३

इति श्रीमद्भगवते तृतीयस्कन्धे नवमोऽध्यायः ।

॥ अथ दशमोऽध्यायः ॥

ब्रह्मावाच —

ज्ञातोऽसि मेऽद्य सुचिरान्ननु देहभाजां
 न ज्ञायते भगवतो गतिरित्यवद्यम् ।
 नान्यत् त्वदस्ति भगवन्नपि तच्चशुद्धं
 मायागुणव्यतिकराद् यदुरुर्विभासि ॥ १
 रूपं यदेतदवबोधरसोदयेन
 शश्वन्निवृत्ततमसः सदनुग्रहाय ।
 आदौ गृहीतमवतारशतैकबीजं
 यन्नाभिपद्मभवनादहमाविरासम् ॥ २

नातः परं परम यद् भवतः स्वरूप-

मानन्दमात्रमविकारमविद्ववर्चः ।

पश्यामि विश्वसृजमेकमविश्वमाद्यं

भूतेन्द्रियात्मकमदस्त उपाश्रितोऽस्मि

॥ ३ ॥

यद् वा इदं भुवनमङ्गल मङ्गलं यद्

ध्यानात्मनो दर्शितं त उपासकानाम् ।

तस्मै नमो भगवतेऽनुविधेम तुभ्यं

योऽनादृतो निरयभाग्भिरसत्प्रसङ्गैः

॥ ४ ॥

ये तु त्वदीयचरणाम्बुजकोशगन्धं

जिघ्रन्ति कर्णविवरैः श्रुतिवातनीतम् ।

अक्त्या गृहीतचरणः परया च तेषां

नापैषि नाथ हृदयाम्बुरुहात् स्वपुंसाम्

॥ ५ ॥

तावद् भयं द्रविणगेहसुहृन्निमित्तं

शोकः स्पृहा परिभवो विपुलश्च लोभः ।

तावन्ममेत्यसदवग्रह आर्तिमूलं

यावन्न तेऽङ्घ्रिमभयं प्रवृणीत लोकः

॥ ६ ॥

देवेन ते हतधियो भवतः प्रसङ्गात्

सर्वाशुभोपशमनाद् विमुखेन्द्रिया ये ।

कुर्वन्ति कामसुखलेशलवाय दीना

लोभाभिभूतमनसोऽकुशलानि शश्वत्

॥ ७ ॥

क्षुत्तृट्त्रिधातुभिरिमा मुहुरर्धमानाः

शीतोष्णवातवर्षैरितरेतराच्च ।

कामाग्निनाऽच्युत रुषा च सुदुर्भरेण

संपश्यतो मन उरुक्रम सीदते मे

॥ ८ ॥

यावत् पृथक्त्वमयमात्मन इन्द्रियार्थं
 मायाबलं भगवतो जन ईश पश्येत् ।
 तावच्च संसृतिरसौ प्रतिसङ्क्रमेत
 व्यर्थापि दुःखनिवहं वहती क्रियार्था ॥ ९ ॥
 अध्याहृतार्थकरणा निशि निःशयाना
 नानामनोरथधियः क्षणभग्ननिद्राः^१ ।
 देवाद्धतार्थरचना ऋषयोऽपि देव
 युष्मत्प्रसङ्गविमुखा इह संसरन्ति ॥ १० ॥
 त्वद्भावयोगपरिभावितहृत्सरोजा
 ये सच्छ्रुतेक्षितपथा ननु नाथ पुंसाम् ।
 यद् यद् धिया त उरुगाय विभावयन्ति
 तत् तद् वपुः प्रणयसे तदनुग्रहाय ॥ ११ ॥
 नातिप्रसीदसि तथोपचितोपचारं-
 राराधितः सुरगणैर्हृदि बद्धकामैः ।
 यः सर्वभूतदययाऽसदलभ्ययैको
 नानाजनेष्ववहितः सुहृदन्तरात्मा ॥ १२ ॥
 पुंसामनो विविधकर्मभिरध्वराद्यै-
 र्दानेन चोग्रतपसा व्रतचर्यया च ।
 नाराधनं भगवतस्तव मत्क्रियार्थो
 धर्मोऽर्पितः कर्हिचित् क्रियते न यत्र ॥ १३ ॥
 शश्वन् स्वरूपमहसैव निपीतभेद-
 मोहाय बोधधिषणाय नमः परस्मै ।

विश्वोदयस्थितिलयेषु निमित्तलीला-

रामाय ते नम इदं चक्रमेश्वराय

॥ १४ ॥

यस्यावतारगुणकर्मविडम्बनानि

नामानि येऽसुविगमे विवशा गृणन्ति ।

ते नैकजन्मशमलं सहसैव हित्वा

संयान्त्यपावृतमृतं तमजं प्रपद्ये

॥ १५ ॥

यो वा अहं च गिरिशश्च विभुः स्वयं च

स्थित्युद्भवप्रलयहेतव आत्ममूलाः ।

भूत्वा त्रिपाद् बबूध एक उरुप्ररोह-

स्तस्मै नमो भगवते भुवनद्रुमाय

॥ १६ ॥

लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः

कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ।

यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां

सद्यश्छिनत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै

॥ १७ ॥

यस्माद् विभेम्यहमपि द्विपरार्धधिष्ण्य-

मध्यासितः सकललोकनमस्कृतं यत् ।

तेपे तपो बहुतपोऽवरुत्समान-

स्तस्मै नमो भगवते विसखाय तुभ्यम्

॥ १८ ॥

तिर्यङ्मनुष्यविबुधादिषु जीवयोनि

ष्वात्मेच्छयाऽऽत्मकृतसेतुपरीप्सया यः ।

रेमेऽनिरस्तरतिरप्युपलब्धकाष्ठ-

स्तस्मै नमो भगवते पुरुषोत्तमाय

॥ १९ ॥

योऽविद्ययानुपहतोऽपि दशार्धवृत्त्या

निद्रामुवाह जठरीकृतलोकयात्रः ।

अन्तर्जलेऽहिकशिपुस्पर्शानुकूलं

भीमोर्मिमालिनि जनस्य सुखं विवृण्वन् ॥ २० ॥

यन्नामिपन्नभवनादहमासमद्य

लोकत्रयोपकरणो यदनुग्रहेण ।

तस्मै नमस्त उदरस्थभवाय योग-

निद्रावसानविकसन्नलिनेक्षणाय ॥ २१ ॥

सोऽयं समस्तजगतां सुहृदेक आत्मा

मत्त्वेन यन्मृडयते भगवान् भगेन ।

तेनैव मे दशमनुस्पृशताद् यथाऽहं

स्रक्ष्यामि पूर्ववदिदं प्रणतप्रियोऽसौ ॥ २२ ॥

एष प्रपन्नवरदो रमयाऽऽत्मशक्त्या

यद् यद् करिष्यति गृहीतगुणावतारः ।

तस्मिन् स्वविक्रम इदं सृजतोऽपि चेतो

युञ्जीत कर्मशमलं च यथा विजह्याम् ॥ २३ ॥

नामिहृदादिह सतोऽम्भसि यस्य पुंसो

विज्ञानशक्तिरहमासमनन्तशक्तेः ।

रूपं विचित्रमिदमस्य विवृण्वतो मे

मा रीरिपीष्ट निगमस्य गिरां विसर्गः ॥ २४ ॥

सोऽसावदभ्रकरुणो भगवान् विवृद्ध^१-

प्रेमस्मितेन नयनाम्बुरुहं विजृम्भन् ।

उत्थाय विश्वविजयाय मनोविषादं

माच्छ्या गिराऽपनयतात् पुरुषः पुराणः ॥ २५ ॥

मैत्रेय उवाच—

स्वसम्भवं निशाम्यैवं तपोविद्यासमाधिभिः ।
यावान्मनोवचः स्तुत्वा विरराम स खिन्नवत् ॥ २६ ॥
अथाभिप्रेतमालक्ष्य ब्रह्मणो मधुसूदनः ।
विषण्णचेतसस्तेन कल्पव्यतिकरान्भसा ॥ २७ ॥
लोकसंस्थानविज्ञान आत्मनः परिखिद्यतः ।
तमाहागाधया वाचा कश्मलं शमयन्निव ॥ २८ ॥

श्रीभगवान् उवाच—

मा वेदगर्भं गास्तन्द्नीं सर्गं उद्यममावह ।
तन्मया चोदितं ह्यग्रे यन्मां प्रार्थयते भवान् ॥ २९ ॥
भूयश्च तप आतिष्ठ विद्यां चैव मदाश्रयाम् ।
ताभ्यामन्तर्हृदि ब्रह्मन् लोकान् द्रक्ष्यस्यपावृतान् ॥ ३० ॥
तत आत्मनि योगेन भक्तियुक्तः समाहितः ।
द्रष्टासि मां ततं ब्रह्मन् मयि लोकांस्त्वमात्मनि ॥ ३१ ॥
यदा तु सर्वभूतेषु दारुण्वग्निमिव स्थितम् ।
प्रतिचक्षीत मां लोको जह्यात् तर्ह्येव कश्मलम् ॥ ३२ ॥
यदा रहितमात्मानं भूतेन्द्रियगुणाशयैः ।
स्वरूपेण मयोपेतं पश्यन् स्वाराज्यगृच्छति ॥ ३३ ॥
नानाकर्मविपाकेन प्रजा बह्वीः सिमृशतः ।
नात्मावसीदत्यस्मिंस्ते वर्षीयान् मदनुग्रहः ॥ ३४ ॥
ऋषिमाद्यं न बध्नाति पापीयांस्त्वां रजोगुणः ।
यन्मनो मयि निबद्धं प्रजाः संसृजतोऽपि ते ॥ ३५ ॥

- ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् ।
 यन्मां त्वं मन्यसे युक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३६
- तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो बहिः ।
 नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥ ३७
- यच्चकथं मम स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयाङ्कितम् ।
 यद् वा तपसि निष्ठा च स एष मदनुग्रहः ॥ ३८
- प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ।
 यदस्तांषीद् गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९
- य एतेन पुमान् नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ।
 तस्याहं सम्प्रसीदेयं सर्वकामवशेश्वरः ॥ ४०
- पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ।
 राज्यं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तच्चविन्मतम् ॥ ४१
- अहमात्मात्मनां धातः प्रेष्टः सन् प्रेयसामपि ।
 अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥ ४२
- सर्ववेदमयेनेमा आत्मनात्मात्मयोगिना ।
 प्रजाः मृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥ ४३
- मंत्रेय उवाच—
 तस्मा एवं जगत्स्रष्टा प्रधानपुरुषेश्वरः ।
 व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥ ४४

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ।

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

विदुर उवाच—

अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः

॥ १ ॥

ये च मे भगवन् पृष्टास्त्वय्यथा बहुवित्तम ।

तान् वदस्वानुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान्

॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच^१—

एवं सञ्चोदितस्तेन क्षत्रा कौषारवो मुनिः ।

प्रीतः प्रत्याह तान् प्रश्नान् हृदिस्थानथ भारत^२

॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच—

विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ।

आत्मन्यात्मानमावेश्य यथाऽऽह भगवानजः

॥ ४ ॥

तद् विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितम् ।

पद्ममम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम्

॥ ५ ॥

तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया ।

विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद् वायुं सहाम्भसा

॥ ६ ॥

तद् विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितः ।

अनन लोकान् प्राग् लीनान् कल्पितास्मीत्यचिन्तयत्

॥ ७ ॥

पद्मकोशं तदाविश्य भगवान् कर्मचोदितः ।

एकं व्यभाङ्गीदुरुधा त्रिधा भाव्य द्विसप्तधा

॥ ८ ॥

एतावान् जीवलोकस्य संस्थाभेदः समासतः ।

धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठिनः

॥ ९ ॥

- ज्ञातोऽहं भवता त्वद्य दुर्विज्ञेयोऽपि देहिनाम् ।
 यन्मां त्वं मन्यसे युक्तं भूतेन्द्रियगुणात्मभिः ॥ ३६
- तुभ्यं मद्विचिकित्सायामात्मा मे दर्शितो बहिः ।
 नालेन सलिले मूलं पुष्करस्य विचिन्वतः ॥ ३७
- यच्चकर्थं मम स्तोत्रं मत्कथाभ्युदयाङ्कितम् ।
 यद् वा तपसि निष्ठा च स एष मदनुग्रहः ॥ ३८
- प्रीतोऽहमस्तु भद्रं ते लोकानां विजयेच्छया ।
 यदस्तांषीद् गुणमयं निर्गुणं माऽनुवर्णयन् ॥ ३९
- य एतेन पुमान् नित्यं स्तुत्वा स्तोत्रेण मां भजेत् ।
 तस्याहं सम्प्रसीदेयं सर्वकामवशेश्वरः ॥ ४०
- पूर्तेन तपसा यज्ञैर्दानैर्योगैः समाधिना ।
 राज्यं निःश्रेयसं पुंसां मत्प्रीतिस्तत्त्वविन्मतम् ॥ ४१
- अहमात्मात्मनां घातः प्रेष्टः सन् प्रेयसामपि ।
 अतो मयि रतिं कुर्याद् देहादिर्यत्कृते प्रियः ॥ ४२
- सर्ववेदमयेनेमा आत्मनात्मात्मयोगिना ।
 प्रजाः सृज यथापूर्वं याश्च मय्यनुशेरते ॥ ४३
- मंत्रेय उवाच—
 तस्मा एवं जगत्स्रष्टा प्रधानपुरुषेश्वरः ।
 व्यज्येदं स्वेन रूपेण कञ्जनाभस्तिरोदधे ॥ ४४

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे दशमोऽध्यायः ।

॥ अथ एकादशोऽध्यायः ॥

विदुर उवाच—

अन्तर्हिते भगवति ब्रह्मा लोकपितामहः ।

प्रजाः ससर्ज कतिधा दैहिकीर्मानसीर्विभुः

॥ १ ॥

ये च मे भगवन् पृष्टास्त्वय्यर्था बहुवित्तम ।

तान् वदस्वानुपूर्व्येण छिन्धि नः सर्वसंशयान्

॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच^१—

एवं सञ्चोदितस्तेन क्षत्रा कौषारवो मुनिः ।

प्रीतः प्रत्याह तान् प्रश्नान् हृदिस्थानथ भारत^२

॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच—

विरिञ्चोऽपि तथा चक्रे दिव्यं वर्षशतं तपः ।

आत्मन्यात्मानमावेश्य यथाऽऽह भगवानजः

॥ ४ ॥

तद् विलोक्याब्जसंभूतो वायुना यदधिष्ठितम् ।

पद्ममम्भश्च तत्कालकृतवीर्येण कम्पितम्

॥ ५ ॥

तपसा ह्येधमानेन विद्यया चात्मसंस्थया ।

विवृद्धविज्ञानबलो न्यपाद् वायुं सहाम्भसा

॥ ६ ॥

तद् विलोक्य वियद्व्यापि पुष्करं यदधिष्ठितः ।

अनन लोकान् प्राग् लीनान् कल्पितास्मीत्यचिन्तयत्

॥ ७ ॥

पद्मकोशं तदाविश्य भगवान् कर्मचोदितः ।

एकं व्यभाङ्गीदुरुधा त्रिधा भाव्य द्विसप्तधा

॥ ८ ॥

एतावान् जीवलोकस्य संस्थाभेदः समासतः ।

धर्मस्य ह्यनिमित्तस्य विपाकः परमेष्ठिनः

॥ ९ ॥

विदुर उवाच—

यदात्थ बहुरूपस्य हरेरद्भुतकर्मणः ।

कालाख्यं लक्षणं ब्रह्मन् यथा वर्णय नः प्रभो

॥ १० ॥

मैत्रेय उवाच—

गुणव्यतिकराकारो निर्विशेषोऽप्रतिष्ठितः ।

पुरुषस्तदुपादानमात्मानं लीलयाऽसृजत्

॥ ११ ॥

विश्वं वै ब्रह्मतन्मात्रं संस्थितं विष्णुमायया ।

ईश्वरेण परिच्छिन्नं कालेनाव्यक्तमूर्तिना

॥ १२ ॥

यथेदानीं तथा चाग्रे पश्चादप्येतदीदृशम् ।

सर्गो नवविधस्तस्य प्राकृतो वैकृतश्च यः

॥ १३ ॥

कालद्रव्यगुणैरस्य त्रिविधः प्रतिसङ्क्रमः ।

आद्यस्तु महतः सर्गो गुणवैषम्यमात्मनः

॥ १४ ॥

द्वितीयस्त्वहमस्तत्र द्रव्यज्ञानक्रियादयः ।

भूतसर्गस्तृतीयस्तु तन्मात्रद्रव्यशक्तिमान्^१

॥ १५ ॥

चतुर्थ ऐन्द्रियः सर्गो यस्तु ज्ञानक्रियात्मकः ।

वैकारिको देवसर्गः पञ्चमो यन्मयं मनः

॥ १६ ॥

षष्ठस्तु तमसः सर्गो यस्त्वबुद्धिकृतः प्रभोः^२ ।

षडिमे प्राकृताः सर्गा वैकृतानपि मे श्रुणु

॥ १७ ॥

रजोभाजो भगवतो लीलेयं हरिमेघसः ।

मत्तमो मूर्ख्यसर्गस्तु षड्विधस्तत्पुष्पां च यः

॥ १८ ॥

वनस्पत्योषधिलतात्वक्सारो वीरुधो दुमाः ।

उत्स्रोतमस्तमःप्राया अन्तःस्पर्शा विशोषिणः

॥ १९ ॥

^१ तन्मात्राद्रव्यशक्तिमान्

^२ प्रभो

तिरश्चामष्टमः सर्गः सोऽष्टाविंशद्विधो मतः ।	
अविदो भूरितमसो घ्राणज्ञा हृदिवेदिनः	॥ २० ॥
गौरजो महिषः कृष्णः सूकरो गवयो रुरुः ।	
द्विशफाः पशवश्चेमे अविरुष्टश्च सत्तम	॥ २१ ॥
खरोऽश्वोऽश्वतरो गौरः शरभश्चमरी तथा ।	
एते चैकशफाः क्षत्तः शृणु पञ्चनखान् पशून्	॥ २२ ॥
श्वा सृगालो वृको व्याघ्रो मार्जारः शशशल्यकौ	
सिंहः कर्पिर्गजः कूर्मो गोधा च मकरादयः	॥ २३ ॥
कङ्कगृध्रबकश्येना ^१ भासवल्लूरबर्हिणः ।	
हंससारसचक्राह्णकाकोलूकादयः स्वगाः ।	॥ २४ ॥
अर्वाक्ष्रोतस्तु नवमः क्षत्तरेकविधो नृणाम् ।	
रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखे च सुखमानिनः	॥ २५ ॥
वैकृतास्त्रय एवैते देवसर्गश्च सत्तम ।	
वैकारिकश्च यः प्रोक्तः कौमारस्तूभयात्मकः	॥ २६ ॥
देवसर्गश्चाष्टविधो विबुधाः पितरोऽसुराः ।	
गन्धर्वाप्सरसः सिद्धा यक्षरक्षांसि चारणाः	॥ २७ ॥
भूतप्रेतपिशाचाश्च विद्याधराः किन्नरादयः ।	
दशैते विदुराख्याताः सर्गास्ते विश्वमृकृताः	॥ २८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि वंशान् मन्वतराणि च ।	
एवं रजःप्लुतः स्रष्टा कल्पादिष्वात्मभूर्हरिः ।	
मृजत्यमोघसङ्कल्प आत्मैवाऽत्मानमात्मना	॥ २९ ॥

गुणव्यत्यय एतस्मिन् मायावत्त्वादधीशितुः ।

न पौर्वापर्यमिच्छन्ति नद्यां भ्राम्यद्भ्रमेर्यथा

॥ ३० ॥

देवासुरादयः क्षत्तः कल्पेऽस्मिन् ये प्रकीर्तिताः ।

त एव नामरूपाभ्यामासन् मन्वन्तरान्तरे

॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे एकादशोऽध्यायः ।

॥ अथ द्वादशोऽध्यायः ॥

मंत्रेय उवाच —

चरमस्तु विशेषाणामनेकासंयुतः सदा ।

परमाणुः स विज्ञेयो नृणामैक्यभ्रमो यतः

॥ १ ॥

सत एव पदार्थस्य स्वरूपावस्थितस्य यत् ।

कैवल्यं परममहानविशेषो निरन्तरः

॥ २ ॥

एवं कालोऽप्यनुमितः सौक्ष्म्ये स्थौल्ये च सत्तम ।

संस्थानभुक्त्या भगवानव्यक्तोव्यक्तभुग् विभुः

॥ ३ ॥

स कालः परमाणुर्वै यो भुङ्क्ते परमाणुताम् ।

सतोऽविशेषभुग् यस्तु स कालः परमो महान्

॥ ४ ॥

अणुद्वौ परमाणू स्यात् त्रसरेणुस्त्रयः स्मृतः ।

जालार्करश्म्यवगतः खमेवानुपतन्नागात्

॥ ५ ॥

त्रसरेणुत्रिकं भुङ्क्ते यः कालः सा त्रुटिः स्मृता ।

तत्त्रिभागस्तु वेधः स्यात् तैस्त्रिभिस्तु लवः स्मृतः

॥ ६ ॥

निमेषस्त्रिलवो ज्ञेय आम्नातास्ते त्रयः क्षणः ।

क्षणान् पञ्च विदुः कार्ष्ठा लघु ता दश पञ्च च

॥ ७ ॥

लघूनि वै समाम्नाता दश पञ्च च नाडिका ।	
ते द्वे मुहूर्ते प्रहरः षड् यामः सप्त वा नृणाम्	॥ ८ ॥
द्वादशार्धपलोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।	
स्वर्णमाषैः कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलं पिबेत्	॥ ९ ॥
यामाश्चत्वारश्चत्वारो मर्त्यानामहनी उभे ।	
पक्षः पञ्चदशाहानि शुक्लः कृष्णश्च मानद	॥ १० ॥
तयोः समुच्चये मासः पितृणां तदहर्निशम् ।	
द्वौ तावृतुः षडयनं दक्षिणं चोत्तरं दिवि	॥ ११ ॥
अयने अहनी प्राहुर्वत्सरो द्वादश स्मृतः ।	
संवत्सरशतं नृणां परमायुर्निरूपितम्	॥ १२ ॥
ग्रहक्षताराचक्रस्थः परमाण्वादिना जगत् ।	
संवत्सरावसानेन पर्येत्यनिमिषो विभुः	॥ १३ ॥
संवत्सरः परिवत्सर इडावत्सर एव च ।	
अनुवत्सरो वत्सरश्च विदुरैवं प्रभाष्यते	॥ १४ ॥

यः मृज्यशक्तिमुरुधोच्छवसयन् स्वशक्त्या
पुंसोऽभ्रमाय दिवि धावति भूतभेदः ।

कालाख्यया गुणमयीं क्रतुभिर्वितन्व-

स्तस्मै बलिं हरत वत्सरपञ्चकाय

॥ १५ ॥

विदुर उवाच—

पितृदेवमनुष्याणामायुः परमिदं स्मृतम् ।

परेषां गतिमाचक्ष्व ये स्युः कल्पाद् बहिर्विदः

॥ १६ ॥

भगवान् वेद कालस्य गतिं भगवतो ननु ।

विश्वं विचक्षते धीरा योगराद्धेन चक्षुषा

॥ १७ ॥

मैत्रेय उवाच—

- कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
 दिव्यैर्द्वादशसाहस्रैः सावधानं निरूपितम् ॥ १८ ॥
- चत्वारि त्रीणि द्वे चैकं कृतादिषु यथाक्रमम् ।
 संख्यातानि सहस्राणि द्विगुणानि शतानि च ॥ १९ ॥
- सन्ध्यांशयोरन्तरेण यः कालः शतसंख्ययोः ।
 तमेवाहुर्युगं तज्ज्ञा यत्र धर्मो विधीयते ॥ २० ॥
- धर्मश्चतुष्पान्मनुजान् कृते समनुवर्तते ।
 स एवान्येष्वधर्मेण व्येति पादेन वर्धता ॥ २१ ॥
- त्रैलोक्याद् युगसाहस्रं बहिराब्रह्मणो दिनम् ।
 तावत्येव निशा तात यन्निमीलति विश्वसृक् ॥ २२ ॥
- निशावंसान आरब्धो लोककल्पोऽनुवर्तते ।
 यावद् दिनं भगवतो मनून् भुञ्जंश्चतुर्दश ॥ २३ ॥
- स्वं स्वं कालं मनुर्भुङ्क्ते साधिकामेकसप्ततिम्^१ ।
 मन्वन्तरेषु मनवस्तद्वश्या ऋषयः सुराः ।
 भवन्ति चैते युगपत् सुरेशाश्चानु ये च तान् ॥ २४ ॥
- एष दैनन्दिनः सर्गो ब्राह्मस्त्रैलोक्यवर्तनः ।
 तिर्यङ्मृपितृदेवानां संभवो यत्र कर्मभिः ॥ २५ ॥
- मन्वन्तरेषु भगवान् विभ्रत् सत्त्वं स्वमूर्तिभिः ।
 मन्वादिभिरिदं विश्वमवत्युदितपौरुषः ॥ २६ ॥
- तपोमात्रामुपादाय प्रतिसंरुद्धविक्रमः ।
 कालेनानुगतः शेष आस्ते तूष्णीं दिनात्यये ॥ २७ ॥

^१ साधिका ह्येकसप्ततिः

तमेवानुविलीयन्ते ^१ लोका भूरादयस्त्रयः ।	
निशायामनुवृत्तायां निर्मुक्तशशिभास्करे	॥ २८ ॥
त्रिलोक्यां दह्यमानायां शक्त्या सङ्कर्षणाग्निना ।	
यान्त्यूष्मणा महर्लोकाजनं ऋभ्वादयोऽर्दिताः	॥ २९ ॥
तावत् त्रिभुवनं सद्यः कल्पान्ते विषसिन्धवः ।	
प्लावयन्त्युत्कटाटोपचण्डवातेरितोर्मयः	॥ ३० ॥
अन्तः स तस्मिन् सलिल आस्तेऽनन्तासनो हरिः ।	
योगनिद्रामीलिताक्षः स्तूयमानो जनालयैः	॥ ३१ ॥
एवंविधैरहोरात्रैः कालगत्योपलक्षितैः ।	
अपेक्षितमिवास्यापि परमायुर्वयःशतम्	॥ ३२ ॥
यदर्धमायुषस्तस्य परार्धमभिधीयते ।	
पूर्वः परार्धोऽपक्रान्तो ह्यपरार्धोऽद्य वर्तते	॥ ३३ ॥
पूर्वस्यादौ परार्धस्य ब्राह्मो नाम महानभूत् ।	
कल्पो यत्राभवद् ब्रह्मा शब्दब्रह्मेति यं विदुः	॥ ३४ ॥
तस्यैव चान्ते कल्पोऽभूद् यं पाद्ममभिचक्षते ।	
यद्वरेर्नाभिसरस आसील्लोकसरोरुहम्	॥ ३५ ॥
अयं तु कथितः कल्पो द्वितीयस्यापि भारत ।	
वाराह इति विख्यातो यत्रासीत् सूकरो हरिः	॥ ३६ ॥
कालोऽयं द्विपरार्धाख्यो निमेष उपचर्यते ।	
अव्याकृतस्यानन्तस्य ह्यनादेर्जगदात्मनः	॥ ३७ ॥
कालोऽयं परमाण्वादिर्द्विपरार्धान्त ईरितः ।	
नैवेष्टे स ^२ प्रभुर्भूम्न ईश्वरो धाममानिनाम्	॥ ३८ ॥

विकारैः षोडशैर्युक्तो विशेषादिमिरावृतः ।

अण्डकोशो बहिरयं पञ्चाशत्कोटिविस्तृतः

॥ ३९ ॥

दशोत्तराधिकैर्यत्र प्रविष्टः परमाणुवत् ।

लक्ष्यते^१ऽन्तर्गताश्चान्ये कोटिशो ह्यण्डराशयः

॥ ४० ॥

यमाहुरक्षरं ब्रह्म सर्वकारणकारणम् ।

विष्णोर्धाम परं साक्षात् पुरुषस्य महात्मनः

॥ ४१ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे द्वादशोऽध्यायः ।

॥ अथ त्रयोदशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

इति ते वर्णितः क्षत्तः कालाख्यः परमात्मनः ।

महिमा वेदगर्भोऽथ यदस्त्राक्षीन्निबोध मे

॥ १ ॥

सप्तर्जाग्रेऽथ तामिस्रमन्धतामिस्रमादिकृत् ।

महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः

॥ २ ॥

दृष्ट्वा पापीयसीं सृष्टिं नाऽत्मानं बह्वमन्यत ।

भगवद्वचनपूतेन मनसान्यास्ततोऽमृजत्

॥ ३ ॥

मनकं च सनन्दं च सनातनमथाऽत्मभूः ।

सनत्कुमारं च मुनिं निष्क्रियानूर्ध्वरेतसः

॥ ४ ॥

तान् बभाषे स्वभूः पुत्रान् प्रजाः सृजत पुत्रकाः ।

तन्नैच्छन् मोक्षधर्माणो वासुदेवपरायणाः

॥ ५ ॥

मोऽवज्ञातः सुतैरेवं प्रत्याख्यातानुशासनैः ।

क्रोधं दुर्विषहं जातं नियन्तुमुपचक्रमे

॥ ६ ॥

धिया निगृह्यमाणोऽपि भ्रुवोर्मर्ध्यात् प्रजापतेः ।	
सद्योऽजायत तन्मन्युः कुमारो नीललोहितः	॥ ७ ॥
स वै रुरोद देवानां पूर्वजो भगवान् भवः ।	
नामानि कुरु मे धातः स्थानानि च जगद्गुरो	॥ ८ ॥
इति तस्य वचः पाद्भो भगवान् परिपालयन् ।	
अभ्यधाद् भद्रया वाचा मा रोदीस्तत् करोमि ते	॥ ९ ॥
यदरोदीः सुरश्रेष्ठ सोद्वेग इव बालकः ।	
ततस्त्वामभिधास्यन्ति नाम्ना रुद्र इति प्रजाः	॥ १० ॥
हृदिन्द्रियाण्यसुर्व्योम वायुरग्निर्जलं मही ।	
सूर्यश्चन्द्रस्तपश्चैव स्थानान्येकादशैव ते	॥ ११ ॥
मन्युर्मनुर्महानासो महाञ्छिव ऋतध्वजः ।	
मरुरेता भवः कालो वामदेवो धृतव्रतः	॥ १२ ॥
धीर्वृत्तिरसहो'मा च नियुत् सर्पिरिलाम्बिका ।	
इरावती सुधा दीक्षा रुद्राण्यो रुद्र ते स्त्रियः	॥ १३ ॥
गृहणैतानि नामानि स्थानानि च सपोषणम् ।	
आभिः सृज प्रजा बह्वीः प्रजानामसि यत् पतिः	॥ १४ ॥
इत्यादिष्टः स गुरुणा भगवान् नीललोहितः ।	
सत्त्वाकृतिः स्वभावेन ससर्जात्मसमाः प्रजाः	॥ १५ ॥
रुद्राणां रुद्रसृष्टानां, समन्ताद् ग्रसतां जगत् ।	
निशाम्यासंख्यशो यूथान् प्रजापतिरशङ्कत	॥ १६ ॥
अलं प्रजाभिः सृष्टाभिरीदृशीभिः सुरोत्तम ।	
मया सह दहन्तीभिर्दिशश्शुभिरुल्बणैः ^२	॥ १७ ॥

तप आतिष्ठ भद्रं ते सर्वभूतसुखावहम् ।

तपसैव यथापूर्वं स्रष्टा विश्वमिदं भवान्

॥ १८ ॥

तपसैव परंज्योतिर्भगवन्तमधोक्षजम् ।

सर्वभूतगुहावासमञ्जसा विन्दते पुमान्

॥ १९ ॥

मैत्रेय उवाच—

एवमात्मभुवादिष्टः परिक्रम्य गिरां पतिम् ।

बाढमित्यमुमामन्त्य^१ विवेश तपसे वनम्

॥ २० ॥

अथामिध्यायतः सगं दश पुत्राः प्रजज्ञिरे ।

भगवच्छक्तियुक्तस्य लोकसन्तानहेतवः

॥ २१ ॥

मरीचिरज्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च दशमस्तत्र नारदः

॥ २२ ॥

उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे दक्षोऽङ्गुष्ठात् स्वयम्भुवः ।

प्राणाद् वसिष्ठः सञ्जातो भृगुस्त्वचि करात् क्रतुः

॥ २३ ॥

पुलहो नाभितो जज्ञे पुलस्त्यः कर्णयो ऋषिः ।

अङ्गिरा मुखतोऽक्ष्णोऽत्रिर्मरीचिर्मनसोऽभवत्

॥ २४ ॥

धर्मः स्तनाद् दक्षिणतो यत्र नारायणः स्वयम् ।

अधर्मः पृष्ठतो यस्मान्मृत्युर्लोकभयङ्करः

॥ २५ ॥

हृदि कामो भ्रवोः क्रोधो लोभश्चाधरदच्छदात् ।

आस्याद् वाक् सिन्धवो मेढ्रान्निर्ऋतिः पायोरघाश्रयः

॥ २६ ॥

छायायाः कर्दमो जज्ञे देवद्वत्याः पतिः प्रभुः ।

मनसो देहतश्चन्द जज्ञे विश्वसृजो^२ जगत्

॥ २७ ॥

- वाचं दुहितरं तन्वीं स्वयम्भूर्हरतीं मनः
अकामां चकमे क्षत्तः सकाम इति नः श्रुतम् ॥ २८ ॥
- तमधर्मे कृतमतिं विलोक्य पितरं सुताः ।
मरीचिमुख्या मुनयो विस्रम्भात् प्रत्यषेधयन् ॥ २९ ॥
- नैतत् पूर्वैः कृतं त्वद्य न करिष्यन्ति येऽपरे ।
यः स्वां दुहितरं गच्छेदनिगृह्याङ्गजं प्रभुः ॥ ३० ॥
- तेजीयसामपि ह्येतन्न सुश्लोक्यं जगद्गुरो ।
यद्वृत्तमनुतिष्ठन् वै लोकः क्षेमाय कल्पते ॥ ३१ ॥
- तस्मै नमो भगवते य इदं स्वेन रोचिषा ।
आत्मस्थं व्यञ्जयामास स धर्मं पातुमर्हति ॥ ३२ ॥
- स इत्थं गृणतः पुत्रान् पुरो दृष्ट्वा प्रजापतीन् ।
प्रजापतिपतिस्तन्वीं तत्याज ब्रीडितस्तदा ।
तां दिशो जगद्गुरोरां नीहारं यद् विदुस्तमः ॥ ३३ ॥
- कदाचिद् ध्यायतः स्रष्टुर्वेदा आसंश्चतुर्मुखात् ।
कथं सक्ष्याम्यहं लोकान् समवेतान् यथा पुरा ॥ ३४ ॥
- चातुर्होत्रं कर्मतन्त्रमुपवेदनयैः सह ।
धर्मस्य पादाश्चत्वारस्तथैवाश्रमवृत्तयः ॥ ३५ ॥
- विदुर उवाच—
स वै विश्वमृजामीशो वेदादीन् मुखतोऽसृजत् ।
यद् यद् येनासृजद् देवस्तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ ३६ ॥
- मैत्रेय उवाच—
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् वेदान् पूर्वादिभिर्मुखैः ।
शस्त्रमिज्यां स्तुतिस्तोमं^१ प्रायश्चित्तं व्यधात् क्रमात् ॥ ३७ ॥

^१ शस्त्रमिज्या स्तुतिः

- आयुर्वेदं धनुर्वेदं गान्धर्वं वेदमात्मनः ।
 स्थापत्यं चामृजद् वेदं क्रमाद् पूर्वादिभिर्मुखाः ॥ ३८ ॥
- इतिहासपुराणं च पञ्चमं वेदमीश्वरः ।
 सर्वेभ्य एव वक्त्रेभ्यः ससृजे सर्वदर्शनः ॥ ३९ ॥
- पोडश्युक्त्यौ पूर्ववक्त्रात् पुरीष्याग्निष्टुतावथ ।
 आप्तोर्यामातिरात्रौ च वाजपेयं सगोसवम् ॥ ४० ॥
- तपः शौचं दया सत्यं धर्मस्येति पदानि च ।
 आश्रमाश्च यथासंख्यमसृजत् सह वृत्तिभिः ॥ ४१ ॥
- सावित्रं प्राजापत्यं च ब्राह्मं चाथ बृहत् तथा ।
 वार्ताऽमश्वयशालीनं शिलोञ्छ^१ इति वै गृहे ॥ ४२ ॥
- वैखानसा बालखिल्योदुम्बराः फेनपा वने ।
 न्यासे कुटीचक्रः पूर्वं बहूदो हंमनिष्क्रियौ ॥ ४३ ॥
- आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिस्तथैव च ।
 एवं व्याहृतयश्चासन् प्रणवेनास्पदं गताः ॥ ४४ ॥
- तस्योष्णिगार्सील्लोमभ्यो गायत्री च त्वचो विभोः ।
 त्रिष्टुप् मांमात् स्नुतो^२ऽनुष्टुप् जगत्यस्थनः प्रजापतेः ।
 मज्जायाः पङ्क्तिरुत्पन्ना बृहती प्राणतोऽभवत् ॥ ४५ ॥
- स्पर्शास्तस्याभवन् जीवात् स्वरो देह उदाहृतः
 ऊष्माण इन्द्रियाण्यादुरन्तस्था बलमात्मनः ॥ ४६ ॥
- स्वराः सप्त विहारेण भवन्ति स्म प्रजापतेः ।
 शब्दब्रह्मात्मनस्तात व्यक्ताव्यक्तात्मनः प्रभोः ॥ ४७ ॥

^१ वार्ताऽमश्वयशालीनसिलोञ्छ ^२ स्नुतः स्नायुतः ।

ब्रह्मानुभावविततो नानाशक्त्युपबृंहितः ।	
ततोऽपरामुपादाय स सर्गाय मनो दधे	॥ ४८ ॥
ऋषीणां भूरिवीर्याणामपि सर्गमविस्तृतम् ।	
ज्ञात्वा तद् हृदये भूयश्चिन्तयामास कौरव	॥ ४९ ॥
अहो अद्भुतमेतन्मे व्यापृतस्यापि नित्यदा ।	
न ह्येधन्ते प्रजा नूनं दैवमत्र विघातकम्	॥ ५० ॥
एवं युक्तिमतस्तस्य दैवं चावेक्षतस्तदा ।	
कस्य रूपमभूद् द्वेधा यत् कायमभिचक्षते	॥ ५१ ॥
ताभ्यां रूपविभागाभ्यां मिथुनं समपद्यत ।	
यस्तु तत्र पुमान् सोऽभून्मनुः स्वायम्भुवः स्वराट्	॥ ५२ ॥
स्त्रीर्यासीच्छतरूपाख्या महिष्यस्य महात्मनः ।	
तदा मैथुनधर्मेण प्रजा एधांश्चभूविरे	॥ ५३ ॥
स चापि शतरूपायां पञ्चापत्यान्यजीजनत् ।	
प्रियव्रतोत्तानपादौ तिस्रः कन्याश्च भारत	॥ ५४ ॥
आकूतिर्देवहूतिश्च प्रसूतिरिति सत्तम ।	
आकूतिं रूचये प्रादात् कर्दमाय तु मध्यमाम् ।	
दक्षायादात् प्रसूतिं च यत आपूरितं जगत्	॥ ५५ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे त्रयोदशोऽध्यायः

॥ अथ चतुर्दशोऽध्यायः ॥

शुक उवाच—

निश्म्य वाचं वदतो मुनेः पुण्यतमां नृप ।

भूयः पप्रच्छ कौरव्यो वासुदेवकथादतः

॥ १ ॥

विदुर उवाच—

स वै स्वायम्भुवः सम्राट् प्रियः पुत्रः स्वयम्भुवः ।
प्रतिलभ्य प्रियां पत्नीं किं चकार ततो मुने ॥ २ ॥

चरितं तस्य राजर्षेरादिराजस्य सत्तम ।
ब्रूहि मे श्रद्धानाय विश्वक्सेनाश्रयो ह्यसौ ॥ ३ ॥

श्रुतस्य पुंसः सुचिरश्रमस्य नन्वञ्जसा सूरिभिरीडितोऽर्थः ।
यत् तद् गुणानुश्रवणं मुकुन्दपादारविन्दं हृदयेषु येषाम् ॥ ४ ॥

शुक उवाच—
इति ब्रुवाणं विदुरं विनीतं सहस्रशीर्ष्णश्चरणोपधानम् ।
प्रहृष्टरोमा भगवत्कथायां प्रणीयमानो मुनिरभ्यचष्ट ॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच—
यदा स्वभार्यया साकं जातः स्वायम्भुवो मनुः ।
प्राञ्जलिः प्रणतश्चेदं वेदगर्भमभाषत ॥ ६ ॥

त्वमेकः सर्वभूतानां जन्मकृद् वृत्तिदः पिता ।
अथापि नः प्रजानां ते शुश्रूषा केन वा भवेत् ॥ ७ ॥

तद् विवेहि नमस्तुभ्यं कर्मस्विज्यात्मशक्तिषु ।
यत् कृत्वेह यशो विष्वगमुत्र च भवेद् गतिः ॥ ८ ॥

ब्रह्मोवाच—
प्रीतस्तुभ्यमहं तात स्वस्ति स्याद् वा क्षितीश्वर ।
यन्निर्व्यंलीकेन हृदा शाधि मेत्यात्मनार्पितम् ॥ ९ ॥

एतावत्यात्मजैरेवं कार्याथा^१पचितिर्गुरौ ।
शक्त्याऽप्रमत्तैर्गृह्येत शासनं गतमत्सरैः ॥ १० ॥

स त्वमस्यामपत्यानि सदृशान्यात्मनो गुणैः ।

उत्पाद्य शाधि धर्मेण गां यज्ञैः पुरुषं यज

॥ ११ ॥

परं शुश्रूषणं मह्यं स्यात् प्रजारक्षया नृप ।

भगवांस्ते प्रजाभर्तुर्हृषीकेशोऽनुतुष्यति

॥ १२ ॥

येषां न तुष्टो भगवान् यज्ञलिङ्गो जनार्दनः ।

तेषां श्रमोऽप्यपार्थाय यदात्मा नादृतः स्वयम्

॥ १३ ॥

मनुरुवाच—

आदेशेऽहं भगवतो वर्तयाम्यरिसूदन^१ ।

स्थानं त्विहानुजानीहि प्रजानां मम च प्रभो

॥ १४ ॥

यदोकः सर्वसत्त्वानां मही मग्ना महान्भसि ।

अस्या उद्धरणे यत्नो देव देव्या विधीयताम्

॥ १५ ॥

मैत्रेय उवाच—

परमेष्ठी त्वर्पा मध्ये तथा सन्नामवेक्ष्य गाम् ।

कथमेनां समुन्नेष्य इति दध्यौ धिया चिरम्

॥ १६ ॥

पीतं मया जलं सर्वं पृथिवी च निवेशिता ।

तथापि किमिदं साद्य प्लाव्यते पुनरम्बुभिः

॥ १७ ॥

प्रजा देवासुरपितृमनुष्यपशुपक्षिणः ।

सरीसृपान् नगान् नागान् भूतान्युच्चावचानि च

॥ १८ ॥

सृजतो मे क्षितिर्वाभिः प्लाव्यमाना लयं गता ।

अथात्र किमनुष्ठेयमस्माभिः सर्गयोजितैः

॥ १९ ॥

यस्याहं हृदयादासं स ईशो विदधातु शम्^१ ।
 इत्यमिध्यायतो नासाविवरात् सहसानघ ।
 वराहतोको निरगादङ्गुष्ठपरिमाणतः
 तस्याभिपश्यतः स्वस्थः क्षणेन किल भारत ।
 गजमात्रः प्रववृधे तदद्भुतमभून्महत्
 मरीचिमुख्यैर्विप्रैश्च कुमारैर्मनुना सह ।
 दृष्ट्वा तत् सौकरं रूपं तर्कयामास चित्रधा
 किमेतत् सौकरव्याजं सत्त्वं दिव्यमवस्थितम् ।
 अहो बतार्थयमिदं नामाया मे विनिःसृतम्
 दृष्टोऽङ्गुष्ठशिरोमात्रः क्षणाद् गण्डशिलोपमः ।
 अपिस्विद् भगवानेष यज्ञो मे खेदयन्मनः
 इति मीमांसतस्तस्य ब्रह्मणः सह स्रनुभिः ।
 भगवान् यज्ञपुरुषो जगज्जिगेन्द्रसन्निभः
 ब्रह्माणं हर्षयामास हरिस्ताश्च द्विजोत्तमान् ।
 स्वर्गार्जितेन ककुभः प्रतिस्वनयता विभुः
 निशम्य तद् घर्घरितं स्वखेदक्षयिष्णु मायामयसूकरस्य ।
 जनस्तपःसत्यनिवासिनस्ते त्रिभिः पवित्रैर्मुनयोऽगृणन् स्म
 तेषां सतां वेदवितानमूर्तिर्ब्रह्मावधायोत्मगुणानुवादम् ।
 ननर्द भूयो विबुधोदयाय गजेन्द्रलीलो जलमाविवेश
 उत्क्षिप्तवालः खचरः कटोरसटा विधुन्वन् खररोमशत्वक् ।
 खुराहताभ्रः सितशृङ्ग ईश्राज्योतिर्विभामो भगवान् महीध्रः

घ्राणेन पृथ्व्याः पदवीं विजिघ्रन् क्रोडापदेशः स्वयमध्वराङ्गः ।
 करालदंष्ट्रोप्यकरालदग्भ्यामुद्वीक्ष्य विप्रान् गृणतोऽविशत् कम् ॥ ३० ॥
 स वज्रकूटाङ्गनिपातवेगविशीर्णकुक्षिः स्तनयन्नुदन्वान् ।
 उत्सृष्टदीर्घौर्मिकरैरिवार्तश्चुक्रोश यज्ञेश्वर पाहि मेति ॥ ३१ ॥
 खुरैः क्षुरप्रैर्दरयंस्तदाप उत्पारवारं त्रिवरू रसायाम् ।
 ददर्श गां तत्र सुषुप्सुरग्रे यां जीवधानीं स्वयमभ्यधत् ॥ ३२ ॥
 स्वदंष्ट्रयोद्धृत्य महीं विलग्रां स उत्थितः संरुहे रसायाः
 तत्रापि दैत्यं गदयाऽऽपतन्तं सुनाभसन्दीपिततीव्रमन्युः ॥ ३३ ॥
 जघान रुन्धानमसह्यविक्रमः सलीलयेभं मृगराडिवाम्भसि ।
 तद्रक्तपङ्कङ्किततुण्डगण्डो यथा गजेन्द्रो जगतीं विभिन्दन् ॥ ३४ ॥
 तमालनीलं सितदन्तकोट्या क्ष्मासुत्क्षिपन्तं गजलीलयाऽङ्ग ।
 प्रज्ञाय बद्धाञ्जलयोऽनुवाकैर्विरिञ्चमुख्या उपतस्थुरीशम् ॥ ३५ ॥

देवा ऊचुः—

जितं जितं तेऽजित लोकभावन त्रयीतनुं स्वां परिधुन्वते नमः ।
 यल्लोमगर्तेषु निलिल्युरब्धयस्तस्मै नमः कारणसूकराय ते ॥ ३६ ॥

रूपं तवैतन्ननु दुष्कृतात्मनां
 दुर्दर्शनं देव यदध्वरात्मकम् ।
 छन्दांसि यस्य त्वचि बहिरोम
 स्वाज्यं दृशि त्वङ्घ्रिषु चातुर्होत्रम् ॥ ३७ ॥

सुक् तुण्ड आसीत् सुव ईश नासयो-
 रिडोदरे चमसः कर्णरन्ध्रे ।
 प्राशिन्नमास्ये रसने ग्रहास्तु
 यच्चर्वणं ते भगवन्नग्निहोत्रम् ॥ ३८ ॥

दीक्षात्मजन्मोपसदः शिरोध-

स्त्वं प्रायणीयोदनीयदंष्ट्रः ।

जिह्वा प्रवर्ग्यस्तव शीर्षणं क्रतुः^१

सभ्यावसथ्याचितयोऽसवो हि ते

॥ ३९ ॥

सोमस्तु रेतः सवनान्यवस्थितिः

संस्थाविभेदास्तव देहधातवः ।

मन्त्राणि सर्वाणि शरीरसन्धि-

स्त्वं सर्वयज्ञक्रतुरिष्टिबन्धनः

॥ ४० ॥

नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवता

द्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियात्मने ।

वैराग्यभक्त्याऽऽत्मजयानुभावित-

ज्ञानाय विद्यागुरवे नमो नमः

॥ ४१ ॥

दंष्ट्राग्रकोट्या भगवंस्त्वया धृता

विराजते भूधर भूः सभूधरा ।

यथा वनान्निस्सरतो दत्ता धृता

मतंगजेन्द्रस्य सपत्रपद्मिनी

॥ ४२ ॥

त्रयोमयं रूपमिदं च सौकरं

भूमण्डलं नाथ दत्ता धृतेन ते ।

चक्रास्ति शृङ्गोदघनेन भूयसा

कुलाचलेन्द्रस्य यथैव विभ्रमः

॥ ४३ ॥

संस्थापयैनां जगतां हि तस्थुषां^२

लोकाय^३ पत्नीमसि मातरं पिता ।

विधेम यस्यै^१ नमसा सह त्वया
यस्यां स्वतेजोऽग्निमिवारणावधाः ॥ ४४ ॥

कः श्रद्धधीतान्यतमस्तव प्रभो
रसां गताया भुव उद्विबर्हणम् ।
न विस्मयोऽसौ त्वयि विस्मये
यो माययेदं ससृजेऽतिविस्मयः ॥ ४५ ॥

विधुन्वता वेदमयं निजं वपु-
र्जनस्तपस्सत्यनिवासिनो वयम् ।
सटाशिखोद्भूतशिवाम्बुबिन्दुभि-
र्विमृज्यमाना भृशमीश पाविताः ॥ ४६ ॥

स वै बत भ्रष्टमतिस्तवैषते
यः कर्मणां पारमपारकर्मणः ।
त्वद्योगमायागुणयोगमोहतो^२
विस्रसतां नो भगवान् विधेहि शम् ॥ ४७ ॥

मैत्रेय उवाच—

प्रत्युपस्थीयमानस्तैर्मुनिभिर्ब्रह्मवादिभिः ।
सलिले स्वखुराक्रान्त उपाधत्तावितावनिम् ॥ ४८ ॥

स इत्थं भगवानुर्वीं विश्वक्सेनः प्रजापतिः ।
रसाया लीलयोन्नीतामप्सु न्यस्य ययौ हरिः ॥ ४९ ॥

य एवमेतां हरिमेधसो हरेः
कथां सुभद्रां कथनीयमायिनः ।

श्रुण्वीत भक्त्या श्रवयेत^१ वोशतीं
जनार्दनोऽस्याशु हृदि प्रसीदति ॥ ५० ॥

तस्मिन् प्रसन्ने सकलाशिषां प्रभौ
किं दुर्लभं तामिरलं लवात्मभिः ।
अनन्यभक्त्या भजतां गुहाशयः
स्वयं विधत्ते स्वगतिं परः पुमान् ॥ ५१ ॥

को नाम लोके पुरुषार्थसारवित्
पुराकथानां भगवत्कथासुधाम् ।
आर्पीय कर्णाञ्जलिभिर्भवापहा-
महो विरज्येत विना नरेतरम् ॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे चतुर्दशोऽध्यायः ।

॥ अथ पञ्चदशोऽध्यायः ॥

शुक उवाच—

निशम्य कौशारविणोपवर्णितां हरेः कथां कारणसूकरात्मनः ।
पुनः स पप्रच्छ समुद्यताञ्जलिर्न चातिवृत्तो विदुरो धृतव्रतः ॥ १ ॥

विदुर उवाच—

तेनैव च मुनिश्रेष्ठ हरिणा यज्ञमूर्तिना ।
आदिदैत्यो हिरण्याक्षो हत इत्यनुशुश्रुम ॥ २ ॥
तस्य चोद्धरतः क्षोणीं स्वदंष्ट्राग्रेण लीलया ।
दैत्यराजस्य च ब्रह्मन् कस्माद्धेतोरभून्मृधः ॥ ३ ॥

मैत्रेय उवाच—

साधु वीर त्वया पृष्टमवतारकथां हरेः ।

यत् त्वं पृच्छसि मर्त्यानां मृत्युपाशविशातनीम्^१ । ॥ ४ ॥

ययोत्तानपदः पुत्रो मुनिना गीतयाऽर्भकः ।

मृत्योः कृत्वेह मूर्ध्न्यङ्घ्रिमारुरोह हरेः पदम् ॥ ५ ॥

अथात्रापीतिहासोऽयं श्रुतो मे वर्णितः पुरा ।

ब्रह्मणा देवदेवेन देवानामनुपृच्छताम्^२ ॥ ६ ॥

दितिर्दाक्षायणी क्षत्तर्मांरीचं कश्यपं पतिम् ।

अपत्यकामा चकमे सन्ध्यायां हृच्छयादिता ॥ ७ ॥

इष्ट्वाऽग्निजिह्वं पयसा पुरुषं यजुषां पतिम् ।

निम्लोचत्यर्कं आसीनमग्न्यागारे समाहितम् ॥ ८ ॥

दितिरुवाच—

एष मां त्वत्कृते विद्वन् काम आत्तशरासनः ।

दुनोति दीनां विक्रम्य रम्भाभिव मतङ्गजः ॥ ९ ॥

तद् भवान् दह्यमानायां सपत्नीनां समृद्धिभिः ।

प्रजावतीनां भद्रं ते मय्यायुङ्क्तामनुग्रहम् ॥ १० ॥

भर्तृर्गोरोरुमानानां लोकानाविशते यशः ।

पतिर्भवद्विधो यासां प्रजया ननु जायते ॥ ११ ॥

पुरा पिता नो भगवान् दक्षो दुहितृवत्सलः ।

कं वृणीत वरं वत्सा इत्यपृच्छत नः पृथक् ॥ १२ ॥

स विदित्वात्मजानां नो भावं सन्तानभावनः ।

त्रयोदशददात् तासां यास्ते शीलमनुव्रताः ॥ १३ ॥

^१ विनाशनीम् ^२ अनुश्रुण्वताम्

अथ मे कुरु कल्याण कामं कञ्जविलोचन ।

आप्तोपसर्पणं भूमन्नमोघं हि महीयसि

॥ १४ ॥

मैत्रेय उवाच^१—

इति तां वीर मारीचः कृपणां बहुभाषिणीम् ।

प्रत्याहानुनयन् वाचा प्रवृद्धानङ्गकश्मलाम्

॥ १५ ॥

एष तेऽहं विधास्यामि प्रियं मीरु यदिच्छसि ।

तस्याः कामं न कः कुर्यात् सिद्धिस्त्रैवर्गिकी यतः

॥ १६ ॥

सर्वाश्रमानुपादाय स्वाश्रमेण कलत्रवान् ।

व्यसनार्णवमत्येति जलयानैर्यथार्णवम्

॥ १७ ॥

यामाद्गुरात्मनो ह्यर्धं श्रेयस्कामस्य भामिनि^२ ।

यस्यां स्वधुरमध्यस्य पुमांश्चरति विज्वरः

॥ १८ ॥

यामाश्रित्येन्द्रियारातीन् दुर्जनिततराश्रमैः ।

वयं जयेम हेलामिर्दस्यून् दुर्गपतिर्यथा

॥ १९ ॥

न वयं प्रभवस्तां त्वामनुकर्तुं गृहेश्वरि ।

अप्यायुषा वा कात्स्न्येन ये चान्ये गुणगृध्रवः^३

॥ २० ॥

अथापि काममेनं ते प्रजायै करवाण्यलम् ।

यथा मां नातिवाचन्ति मूढूर्तं प्रतिपालय

॥ २१ ॥

एषा घोरतमा वेला घोरार्णा घोर्दर्शना ।

चरन्ति यस्यां भूतानि भूतेशानुचराणि ह^४

॥ २२ ॥

एतस्यां साध्वि सन्ध्यायां भगवान् भूतभावनः ।

परितो भूतपार्षद्भिर्वृषेणाटति भूतराट्

॥ २३ ॥

श्मशानचक्रानिलधूलिधूम्रविकीर्णविद्योतजटाकलापः ।

भस्मावकुण्ठामलरुक्मदेहो देवस्त्रिभिः पश्यति देवरस्ते ॥ २४ ॥

न यस्य लोके स्वजनः परो वा

नात्यादतो नोत कश्चिद्विगर्ह्यः ।

वयं व्रतैर्यच्चरणापविद्धामाशास्महेऽजां

बत भुक्तभोगाम् ॥ २५ ॥

यस्यानवद्याचरितं मनीषिणो

गृह्णन्त्यविद्यापटलं विभित्सवः^१ ।

निरस्तसाम्यातिशयो हरेः स्वयं

पिशाचचर्यामचरत् सतां गतिः ॥ २६ ॥

हसन्ति यस्याचरितं हि दुर्भगाः

स्वात्मन् रतस्याविदुषः समीहितम् ।

यैर्वस्त्रमाल्याभरणानुलेपनैः

श्वभोजनं स्वात्मतयोपलालितम् ॥ २७ ॥

ब्रह्मादयो यत्कृतसेतुपाला यत्कारणं विश्वमिदं हि मायया ।

आज्ञाकरी तस्य पिशाचचर्या अहो विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ २८ ॥

मैत्रेय उवाच—

एवं संवेदिता भर्त्रा मन्मथोन्मथितेन्द्रिया ।

जग्राह वासो ब्रह्मर्षेर्वृषलीव गतत्रया ॥ २९ ॥

संविदित्वाथ भार्यायास्तन्निर्बन्धं विकर्मणि ।

नत्वा दिष्टाय रहसि तया चोपविवेश ह ॥ ३० ॥

^१ विभित्सवः

अथोपस्पृश्य सलिलं प्राणानायम्य वाग्यतः ।

ध्यायन् जजाप विरजं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥ ३१

दितिस्तु व्रीडिता तेन कर्मावधेन भारत ।

उपसङ्गम्य विप्रर्षिमधोमुख्यभ्यभाषत ॥ ३२

न मे गर्भमिमं ब्रह्मन् भूतानामृषभोऽवधीत् ।

रुद्रः पतिर्हि भूतानां यस्याकरवमंहसम् ॥ ३३

नमो रुद्राय महते देवायोग्राय मीढुषे ।

शिवाय न्यस्तदण्डाय धृतदण्डाय मन्यवे ॥ ३४

स नः प्रसीदताद् भीमो भगवानुर्वनुग्रहः ।

व्याधस्याप्यानुकम्प्यानां स्त्रीणां देवः सतीपतिः ॥ ३५

मैत्रेय उवाच—

स्वर्गर्भस्याशिषं लोकयामाशासानां प्रवेपतीम् ।

निवृत्तसन्ध्यानियमो भार्यामाह प्रजापतिः ॥ ३६

कश्यप उवाच—

अप्रायत्यादात्मनस्ते दोषान्मौहूर्तिकादुत ।

मन्निर्देशातिचारेण देवानां चैव हेलनात् ॥ ३७

भविष्यतस्तवाभद्रावभद्रे जाठराधमौ ।

लोकान् सपार्लस्त्रीश्चण्डौ मुहुराक्रन्दयिष्यतः ॥ ३८

प्राणिनां हन्यमानानां दानानामकृतागसाम् ।

स्त्रीणां निगृह्यमाणानां कोपितेषु महात्मसु ॥ ३९

तदा विश्वेश्वरः क्रुद्धो भगवान् लोकभावनः ।

हनिष्यत्यवतीर्यासौ यथार्द्रांश्छतपर्वधृक् ॥ ४०

दितिरुवाच—

वधं भगवता साक्षात् सुनाभोदारबाहुना ।
आशासे पुत्रयोर्मह्यं मा क्रुद्धाद् ब्राह्मणात् प्रभो ॥ ४१ ॥
न ब्रह्मदण्डदग्धस्य न भूतभयदस्य च ।
नारक्यश्चानुगृह्णन्ति यां यां योनिमसौ गतः ॥ ४२ ॥

कश्यप उवाच—

कृतशोकानुतापेन सद्यः प्रत्यवमर्शनात् ।
भगवत्युरुमानाच्च भवे मय्यपि चादरात् ॥ ४३ ॥
पुत्रस्यैव च पुत्राणां भवितैकः सतां मतः ।
गायन्ति यद् यशः शुद्धं भगवद्यशसा समम् ॥ ४४ ॥
योगैर्हेमेव दुर्वर्णं भावयिष्यन्ति साधवः ।
निर्वैरादिभिरात्मानं यच्छीलमनुवर्तितुम् ॥ ४५ ॥
यत्प्रसादादिदं विश्वं प्रसीदति यदात्मकम् ।
शश्वद्दृक् भगवान् यस्य तोष्यतेऽनन्यया दृशा ॥ ४६ ॥
स वै महाभागवतो महात्मा महानुभावो महतां महिष्ठः ।
प्रवृद्धभक्त्या ह्यनुभाविताशये विवेश्य^१ वैकुण्ठमतद् विहास्यति ॥ ४७ ॥

अलम्पटः शीलधरो गुणाकरौ हृष्टः

परार्थे व्यथितेषु दुःखितः ।

अभूतशत्रुर्जगतः शोकहतां

नैदाधिकं तापमिवोडुराजः

॥ ४८ ॥

अन्तर्बहिश्चामलमब्जनेत्रं स्वपूरुषेच्छानुगृहीतरूपम् ।

पौत्रस्तव श्रीललनाललामं द्रष्टा स्फुरत्कुण्डलमण्डिताननम् ॥ ४९ ॥

मैत्रेय उवाच—

श्रुत्वा भागवतं पौत्रममोदत दितिर्भृशम् ।

पुत्रयोश्च वधं कृष्णाद् विदित्वासीन्महामनाः

॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे पञ्चदशोऽध्यायः ।

॥ अथ षोडशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

प्राजापत्यं तु तत् तेजः परतेजोहनं दितिः ।

दधार वर्षाणि शतं शङ्कमानाऽसुरार्दनात्

॥ १ ॥

लोके तेन हृतालोके लोकपाला हतौजसः ।

न्यवेदयन् विश्वसृजे ध्वान्तव्यतिकरं दिशाम्

॥ २ ॥

देवा ऊचुः—

तम एतद् विभो वेत्थ संविद्या यद् वयं भृशम् ।

न ह्यव्यक्तं भगवतः कालेनास्पृष्टवर्त्मनः

॥ ३ ॥

देवदेव जगद्धातर्लोकनाथशिखामणे ।

परेषामपरेषां वा त्वं भूतानामसि भाववित्

॥ ४ ॥

नमो विज्ञानवीर्याय माययेदम्युपेयुषे ।

गृहीतगुणभेदाय नमस्तेऽव्यक्तयोनये

॥ ५ ॥

ये त्वामनन्यभावेन भावयन्त्यात्मभावनम् ।

आत्मनि प्रोतभुवनं परं सदासदात्मकम्

॥ ६ ॥

तेषां सुव्यक्तयोगानां जितश्चासेन्द्रियात्मनाम् ।

लब्धयुष्मत्प्रसादानां न कुतश्चित् पराभवः

॥ ७ ॥

यस्य वाचा प्रजाः सर्वा गावस्तन्त्येव यन्त्रिताः ।

हरन्ति बलिमायत्तास्तस्मै मुख्यात्मने नमः

॥ ८ ॥

स त्वं विधत्स्व शं भूमन् तमसा लुप्तकर्मणाम् ।

अदभ्रदयया दृष्ट्या प्रपन्नानर्हसीक्षितुम्

॥ ९ ॥

एष देव दितेर्गर्भ ओजः काश्यपमर्षितम् ।

दिशस्तिमिरयन् सर्वा एधतेऽग्निरिवैधसि

॥ १० ॥

मैत्रेय उवाच—

स प्रहस्य महाबाहो भगवान् शब्दगोचरः ।

प्रत्याचष्टात्मभूर्देवान्^१ प्रीणन् रुचिरया गिरा

॥ ११ ॥

ब्रह्मोवाच—

मानसा मे सुता युष्मत्पूर्वं वै^२ सनकादयः ।

चेरुर्विहायसा लोकान् लोकेषु विगतस्पृहाः

॥ १२ ॥

त एकदा भगवतो वैकुण्ठस्यामलात्मनः ।

ययुर्विकुण्ठनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम्

॥ १३ ॥

वसन्ति यत्र पुरुषाः सर्वे वैकुण्ठमूर्तयः ।

ये नित्यमनिमित्तेन धर्मेणाराधयन् हरिम्

॥ १४ ॥

यत्र चाद्यः पुमानास्ते भगवान् शब्दगोचरः ।

सत्त्वं विष्टभ्य विरजं स्वानां नो मृडयन् वृषः

॥ १५ ॥

यत्र नैःश्रेयसं^३ नाम वनं कामदुघैर्द्रुमैः ।

सर्वर्तुश्रीभिर्विभ्राजत् कैवल्यमिव मूर्तिमत्

॥ १६ ॥

वैमानिकाः सललनाश्चरितानि यत्र

गायन्ति लोकशमलक्षपणानि भर्तुः ।

अन्तर्जले तु^१ विलसन्मधुमाधवीनां
गन्धेन खण्डितधियोऽप्यनिलं क्षिपन्तः ॥ १७ ॥

पारावतान्यभृतसारसचक्रवाक-

दात्पूहहंसशुकतिक्षिरबर्हिणाद्यैः ।
कोलाहले विरचिते चिरमात्रयौच्चै-
र्भृङ्गाधिपे हरिकथामनुगायमाने ॥ १८ ॥

मन्दारकुन्दकुरबोत्पलचम्पकोर्ण-

पुन्नागनागबकुलाम्बुजपारिजाताः ।
गन्धेऽर्चिते तुलसिकामरणेन तस्या
यस्मिंस्तपः सुमनसो बहुमानयन्ति ॥ १९ ॥

यत् सङ्कुलं हरिपदानतिमात्रतृप्तै-

र्वैदूर्यमारक्तहेममयैर्विमानैः ।
येषां बृहत्कटितटाः स्मितशोभिमुख्यः
कृष्णात्मना न रज आदधुरुत्स्मयाद्यैः ॥ २० ॥

श्री रूपिणी कणयती चरणारविन्दं

नीलाम्बुजेन हरिसन्ननि मुक्तदोषा ।
महद्भ्यते स्फटिककुड्य उपेतहेम्नि
सम्मार्जतीव यदनुग्रहणेऽन्ययत्नाः ॥ २१ ॥

वार्षीषु विद्रुमतटामृतामलाप्सु^२

प्रेष्यान्विता निजवने तुलसीमिरीशम् ।
अभ्यर्चती स्खलकमुन्नमसीक्ष्य वक्त्र-
मुच्छेषितं भगवतेत्यमताङ्ग यच्छ्रीः ॥ २२ ॥

यन्न व्रजन्त्यघमिदोऽरचनानुवादाः

श्रुण्वन्ति येऽन्यविषयाः कुकथा मति मीः ।

यास्तु श्रुता हतभगैर्नृभिरात्तवीर्या-

स्तास्तान् क्षिपन्त्यशरणेषु तमःसु हन्त ॥ २३ ॥

येऽभ्यर्थितामपि च नो नृगतिं प्रपन्ना

ज्ञानं च तत्त्वविषयं सहधर्मं यत्र ।

नाराधनं भगवतो वितरन्त्यमुष्य

संमोहिता विततया ननु मायया ते ॥ २४ ॥

यत्र ^१प्रयान्त्यनिमिषामृषभानुवृत्त्या

दूरेयमा ह्युपरि नः स्पृहणीयशीलाः ।

भर्तुर्मिथः सुयशसः कथनानुराग-

वैक्लव्यबाष्पकलया पुलकीकृताङ्गाः ॥ २५ ॥

तद्विश्वगुर्वधिकृतं भुवनैकबन्धं

दिव्यं विचित्रविबुधाभ्यविमानशोचिः ।

आपुः परां मुदमपूर्वमुपेत्य

योगमायाबलेन मुनयस्तदथो विकुण्ठम् ॥ २६ ॥

तस्मिन्नतीत्य मुनयः षडसज्जमानाः

कक्ष्याः समानवयसस्त्वथ सप्तमायाम् ।

देवावचक्षत गृहीतगदौ परार्ध्य-

केयूरकुण्डलकिरीटविटङ्कवेषौ ॥ २७ ॥

मत्तद्विरेफवनमालिकया निवीतौ

विन्यस्तयाऽसितचतुष्टयबाहुमध्ये ।

वक्त्रभ्रुवा कुटिलया स्फुटनिर्गतेन
 रक्तेक्षणेन च मनाग्ं रभसं दधानौ ॥ २८ ॥
 द्वार्येतयोः प्रविविशु^१मिषतोरपृष्ट्वा
 पूर्वा यथाऽरपुटवज्रकपाटिका याः ।
 सर्वत्र ते ह्यविषया मुनयः स्वदृष्ट्या
 ये सञ्चरन्त्यविहता विगताभिश्ङ्काः ॥ २९ ॥
 तान् वीक्ष्य वातरशनांश्चतुरः कुमारान्
 वृद्धान् दशार्धवयसो विदितात्मतत्त्वान् ।
 वेत्रेण चास्खलयतामतदर्हणांस्तौ
 तेजो विहस्य भगवत्प्रतिकूलशीलौ ॥ ३० ॥
 ताभ्यां मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमानाः
 स्वहृत्तमा ह्यपि हरेः प्रतिहारपाभ्याम् ।
 ऊचुः सहत्तमदिदक्षितभङ्ग ईषत्-
 कामानुजेन सहसा त उपप्लुताक्षाः ॥ ३१ ॥
 को वा इहैत्य भगवत्परिचर्ययोच्चै-
 स्तद्धर्मिणामपि सतां विषमस्वभावः ।
 तन्मिन् प्रशान्तपुरुषे गतविग्रहे वां
 को वाऽत्मवत् कुहकयोः परिशङ्कनीयः ॥ ३२ ॥
 न ह्यन्तरं भगवतीह समस्तकुक्षा-
 वात्मानमात्मनि नभो नभसीव धीराः ।
 पश्यन्ति यत्र युवयोः सुरलिङ्गिनोः किं
 व्युत्पादितं ह्युदरभेदि भयं यतोऽस्य ॥ ३३ ॥

तद् वा अमुष्य परमस्य विकुण्ठभर्तुः

कर्तुं न युक्तमिति धीमहि मन्दधीभ्याम् ।

लोकानितो व्रजतमन्तरभावदृष्ट्या

पापीयसस्त्रय इमे रिपवोऽस्य यत्र

॥ ३४ ॥

तेषामितीरितमुभाववधार्य घोरं

तं ब्रह्मदण्डमनिवारणमस्त्रपूगैः ।

सद्यो हरेरनुचराबुद्धविभ्यतस्तत्-

पादग्रहावपततामतिकातरेण

॥ ३५ ॥

भूयानघाद्धि भगवद्भिरकारि दण्डो

यो नो हरेत सुरहेलनमप्यशेषम् ।

मा वोऽनुतापकलया भगवत्स्मृतिघ्नो

मोहो भवेदिह तु नौ व्रजतोरधोऽधः

॥ ३६ ॥

एवं तदैव भगवानरवित्दनाभः

स्वानां विबुध्य सदतिक्रममार्यहृद्यः ।

तस्मिन् ययौ परमहंसमहामुनीना-

मन्वेषणीयचरणो निलयात् सहश्रीः

॥ ३७ ॥

तं त्वागतं प्रतिहृतौपयिकं स्वपुंभि-

स्तेऽचक्षताक्षविषयं स्वसमाधिगम्यम् ।

हंसश्रियोर्व्यजनयोः शिववायुलोल-

शुभ्रातपत्रशशिकेसरशीकाराम्बुम्

॥ ३८ ॥

कृत्स्नप्रसादसुमुखं स्पृहणीयधाम

स्नेहावलोककलया हृदि संस्पृशन्तम् ।

श्यामे पृथावुरसि शोभितया श्रिया स्व-

ग्रीवामणिं सुभगयन्तमिवात्मधिष्ण्यम्

॥ ३९ ॥

पीतांशुकं पृथुनितम्बमधिस्फुरन्त्या

काञ्चयाऽलिभिर्विस्तृता वनमालया च ।

वल्गुप्रकोष्ठवलयं विनतासुतांसे

विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमञ्जम्

॥ ४०

विद्युत्क्षिपन्मकरकुण्डलमण्डनार्ह-

गण्डस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ।

दोर्दण्डस्वण्डविवरे चरता परार्ध्य-

हारेण कन्धरगतेन च कौस्तुभेन

॥ ४१

अत्रोपसृष्टमिति चोत्सृष्ट^१मिन्दिरायाः

स्वानां धिया विरचितं बहुसौष्टवाढ्यम्^२ ।

मह्यं भवस्य भवतां भजनीयमङ्गं

नेमुनिरीक्ष्य नवितृप्तदृशो मुदा कैः

॥ ४२

तस्यारविन्दनयनस्य पदारविन्द-

किञ्जल्कमिश्रतुलसीमकरन्दवायुः ।

अन्तर्गतः स्वविवरेण चकार तेषां

सदृक्षोभमक्षरजुषामपि चित्ततन्वोः

॥ ४३

ते वा अमुष्य वदनासितपद्मकोष-

मुद्रीक्ष्य सुन्दरतराधरकुन्दहासम् ।

लब्धाशिषः पुनरवेक्ष्य तदीयमङ्गघ्नि-

द्वन्द्वं नखारुणमणिश्रयणं निदध्युः

॥ ४४

पुंसां गतिं मृगयतामिह योगमार्गै-

र्ध्यानास्पदं बहुमतं नयनाभिरामम् ।

ते तद्वपुर्दर्शयानमनन्यसिद्धै-

रौत्पत्तिकैः समगृणन् युतमष्टभोगैः

॥ ४५ ॥

कुमारा ऊचुः -

योऽन्तर्हितो हृदि गतोऽपि दुरात्मनां त्व-

मद्यपि नो नयनमूलमनन्तराद्धः ।

यत्तेव कर्णविवरेण गुहां गतो नः

पित्रानुवर्णितरहो भवदुद्भवेन

॥ ४६ ॥

तं त्वां विदाम भगवन् परमात्मतत्त्वं

सत्त्वेन सम्प्रति रतिं रचयन्तमेषाम् ।

यत् तेऽनुभावविदितैर्दृढभक्तियोगै-

रुद्ग्रन्थयो हृदि विदुर्मुनयोऽनुरागाः^१

॥ ४७ ॥

नात्यन्तिकं विगणयन्त्यपि ते प्रसादं

किं चान्यदपितभयं भ्रुव उन्नयैस्ते ।

येऽङ्ग त्वदङ्गघ्रिशरणा भवतः कथायाः

कीर्तन्यतीर्थयशसः कुशला रसज्ञाः

॥ ४८ ॥

कामं व्रजेम वृजिनैर्निरयेषु नष्टा-

श्वेतोऽलिवद् यदि नु ते पदयो रमेत ।

वाचश्च नस्तुलसिवद् यदि तेऽङ्गघ्रिशोभाः

पूर्येत ते गुणगणैर्यदि कर्णरन्ध्रः

॥ ४९ ॥

प्रादुश्चकर्थ यदिदं पुरुहूत रूपं

तेनेश निर्वृतिमवापुरलं दृशो नः ।

तस्मा इदं^१ भगवते नम उद्विधेम

योऽनात्मना दुरुदयो भगवान् प्रतीतः

॥ ५० ॥

इति श्रीमद्भगवते तृतीयस्कन्धे षोडशोऽध्यायः

॥ अथ सप्तदशोऽध्यायः ॥

ब्रह्मोवाच—

इति तद् गृणतां तेषां मुनीनां योगधर्मिणाम् ।

प्रतिनन्द्य जगादेदं विकुण्ठनिलयो विशुः

॥ १ ॥

श्रीभगवानुवाच—

एतौ वै पार्षदौ महं जयो विजय एव च ।

कदर्थीकृत्य मां यद् वो ब्रह्माधत्तामतिक्रमम्

॥ २ ॥

यस्त्वेतयोर्धृतो दण्डो भवद्भिर्मामनुव्रतैः ।

स एवानुमतोऽस्माभिर्मुनयो देवहेलनात्

॥ ३ ॥

तद् वः प्रसादयाम्यद्य ब्रह्म दैवं परं हि मे ।

तध्येवात्मकृतं मन्ये यत् स्वपुंमिरमत्कृताः

॥ ४ ॥

यन्नामानि च गृह्णाति लोको भृत्ये कृतागसि ।

सोऽसाधुवादस्तत्कीर्तिं हन्ति त्वचमिवामयः

॥ ५ ॥

यस्यामृतामलयशःश्रवणावगाहः

मद्यः पुनाति जगदाश्रपचं विकुण्ठः ।

सोऽहं भवद्भ्य उपलब्धसुतीर्थकीर्ति-

श्छिन्द्यां स्वबाहुमपि ःव प्रतिकूलवृत्तिम्

॥ ६ ॥

यत्सेवया चरणपद्मपवित्ररेणोः

सद्यः क्षताखिलमलं प्रतिलब्धशीलम् ।

न श्रीर्विरक्तमपि मां विजहाति यस्याः

प्रेक्षालवार्थमितरे नियमोऽर्हते मत्

॥ ७ ॥

नाहं तथात्रि यजमानहविर्वितानै-

श्रोतद्घृतप्लुतमदन् हुतभुङ्गमुखेन ।

यद् ब्राह्मणस्य मुखतश्चरतोऽनुघासं

तुष्टस्य मय्यवहितैर्निजकर्मपाकैः

॥ ८ ॥

येषां बिभर्म्यहमखण्डविकुण्ठयोग-

मायाविभूतिरमलाङ्घ्रिरजः किरीटैः ।

विप्रांस्तु को न विषहेत यदर्हणांभः

सद्यः पुनाति सहचन्द्रललामलोकान्

॥ ९ ॥

ये मे तन्तूद्विजवरान् दुद्रुहुर्मदीयान्

भूतान्यलब्धशरणानि च भेदबुध्या ।

द्रक्ष्यन्त्यघक्षतदृशो ह्यभिमन्यवस्तान्

गृध्रा रुषा मम कृषन्त्यधिदण्डनेतुः

॥ १० ॥

ये ब्राह्मणान् मयि धिया क्षिपतोऽर्चयन्ति

तुष्यद्घृदः स्मितसुधोक्षितपद्मवक्त्राः ।

वाण्यानुरागकलयात्मजवद् गृणन्तः

संबोधयन्त्यहमिवाहमुपाकृतस्तैः

॥ ११ ॥

तन्मे स्वभर्तुरवसायमलक्षमाणौ

युष्मद्व्यतिक्रमगतिं प्रतिपद्य सद्यः ।

भूयो ममान्तिकमितां तदनुग्रहो मे

यत् कालतोऽप्यविरमो हृतयोर्विवासः

॥ १२ ॥

ब्रह्मोवाच—

अथ तस्योशतीं देवीमृषिकुल्या सरस्वतीम् ।
 आस्वाद्य मन्युदृष्टानां तेषामात्माप्यतृप्यत ॥ १३ ॥
 सतीं व्यादाय श्रुण्वन्तो लघ्वीं गुर्वर्थगह्वराम् ।
 विगाह्यागाधगम्भीरं न विदुस्तच्चिकीर्षितम् ॥ १४ ॥
 ते योगमायायारब्धपारमेष्ठ्यमहोदयम् ।
 प्रोचुः प्राञ्जलयो विप्राः प्रहृष्टाः कम्पितत्वचः ॥ १५ ॥

ऋषय ऊचुः—

न वयं भगवान् विब्रस्तव देव चिकीर्षितम् ।
 कृतो मेऽनुग्रहश्चेति यदध्यक्षः प्रभाषसे ॥ १६ ॥
 ब्रह्मण्यस्य^१ परं दैवं ब्राह्मणाः किल ते प्रभो ।
 विप्राणां देवदेवानां भगवानात्मदैवतम्^२ ॥ १७ ॥
 त्वत्तः सनातनो धर्मो रक्ष्यते तनुभिस्तव ।
 धर्मस्य परमो गुह्यो निर्विकारो भवान् मतः ॥ १८ ॥
 तरन्ति ह्यङ्गसा मृत्युं विवृत्ता यदनुग्रहात् ।
 योगिनः स भवान् किंस्विदनुगृह्येत यत् परैः ॥ १९ ॥

यं वै विभूतिरुपयात्यनुवेलमन्यै-

रर्थार्थिभिः स्वशिरसा धृतपादरेणुः ।

धन्यार्पिताद्घ्नितुलसीनवदामधाम्नो

लोकं मधुव्रतपतेरिव कामयाना

॥ २० ॥

यस्तां विविक्तचरितैरनुवर्तमानां

नात्याद्रियत् परमभागवतप्रसङ्गः ।

स त्वं द्विजानुपथपुण्यरजःपुनीतिः

श्रीवत्सलक्ष्म किमगा भगभाजनत्वम्

॥ २१ ॥

धर्मस्य ते भगवत्स्त्रियुग त्रिभिः स्वैः

पद्भिश्चराचरमिदं द्विजदेवतार्थम् ।

नूनं भृतं तदभिघातिरजस्तमश्च

सत्त्वेन नो वरदया तनुवा निरस्य

॥ २२ ॥

न त्वं द्विजोत्तमकुलं यदिहात्मगोपं

गोप्ता वृष स्वरहणेन सुसूनुतेन ।

तर्ह्येव नङ्क्ष्यति शिवस्तव देव पन्था

लोकोऽग्रहीष्यदृषभस्य हि यत् प्रमाणम्

॥ २३ ॥

तत्तेऽनभीष्टमिव सत्त्वनिधेर्विधित्सोः

क्षेमं जनाय निजशक्तिभिरुद्धृतारेः ।

नैतावता त्र्यधिपतेर्वत^१ विश्वभर्तु-

स्तेजःक्षतिस्त्ववनतस्य स ते विनोदः

॥ २४ ॥

यं वानयोर्दममधीश भवान् विचष्टे

वृत्तिं च वा तदनु मन्महि निर्व्यलीकम् ।

अस्मासु वा य उचितो ध्रियतां स दण्डो

येऽनागसौ वयमयुङ्क्ष्महि किल्बिषेण

॥ २५ ॥

भगवानुवाच—

एतौ सुरेतरगतिं प्रतिपद्य सद्यः

संरम्भसम्भृतसमाध्यनुबद्धयोगौ ।

भूयः सकाशमुपयास्यत आशु यो वः
शापो मयैव विहितस्तदवैत विप्राः

॥ २६

ब्रह्मोवाच—

अथ ते मुनयो दृष्ट्वा नयनानन्दभाजनम् ।

वैकुण्ठं तदधिष्ठानं विकुण्ठं च स्वयम्भुवम्

॥ २७

भगवन्तं परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।

प्रतिजग्मुः प्रमुदिताः शंसन्तो वैष्णवीं श्रियम्

॥ २८

भगवाननुगात्राह यातं मा भैष्टमस्तु शम् ।

ब्रह्मतेजः समर्थोऽपि हन्तुं नेच्छे मत्तं तु मे

॥ २९

एतत् पुरैव निर्दिष्टं रमया क्रुद्धया यदा ।

तदापवारिता द्वारि विशन्ती मय्युपारते

॥ ३०

मयि संरम्भयोगेन निस्तीर्य ब्रह्महेलनम् ।

प्रत्येष्यतं निकाशं मे कालेनाल्पीयसा पुनः

॥ ३१

द्वाःस्थावादिश्य भगवान् विमानश्रेणिभूषणम् ।

मर्वातिशयया लक्ष्म्या जुष्टं स्वं धिष्यमाविशत्

॥ ३२

तौ तु गीर्वाणऋषभौ दुस्तराद्वरिलोक्तः

हतश्रियौ ब्रह्मशापादभूतां विगतस्मयौ

॥ ३३

तदा विकुण्ठधिषणात् तयोर्निपतमानयोः ।

हाहाकारो महानासीद् विमानाग्रेषु पुत्रकाः

॥ ३४

तावेव ह्यधुना प्राप्तो पार्षदावृषभौ हरेः

दिनेर्जठरमाविष्टं काश्यपं तेज उल्बणम्

॥ ३५

तयोरसुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि वः ।

आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवांस्तद् विधित्सति ॥ ३६ ॥

विश्वस्य यः स्थितिलयोद्भवहेतुराद्यो

योगेश्वरैरपि दुरत्यययोगमार्गः ।

क्षेमं विधास्यति स नो भगवांस्त्रयधीश-

स्त्रातास्मदीयविमृशेन कियानिहार्थः ॥ ३७ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ।

॥ अथ अष्टादशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

निशम्यात्मभुवा गीतं कारणं शङ्कयोज्झिताः ।

ततः सर्वे न्यवर्तन्त त्रिदिवाय दिवौकसः ॥ १ ॥

दितिस्तु भर्तुरादेशादपत्यपरिशङ्किनी ।

पूर्णे वर्षशते साध्वी पुत्रौ प्रसुषुवे यमौ ॥ २ ॥

उत्पाता बहवस्तत्र निपेतुर्जायमानयोः ।

दिवि भुव्यन्तरिक्षे च लोकस्य च भयावहाः ॥ ३ ॥

सहाचला भुवश्चेलुर्दिशः सर्वाः प्रजज्वलुः ।

सोल्काश्चाशनयः पेतुः केतवश्चार्तिहेतवः ॥ ४ ॥

ववौ वायुः सुदुस्पर्शः फट्काराराववान्^२ मुहुः ।

उन्मूलयन् नगपतीन् वात्यानीको रजोध्वजः ॥ ५ ॥

उल्लसत्तडिदम्भोदघटया नष्टभागणे ।

व्योम्नि प्रविष्टमसा न स्म व्यादृश्यते पदम् ॥ ६ ॥

चुक्रोश विमना वार्धिरुदूर्मिक्षुमितोदरः ^१	
सोदपानाश्च सरितश्चुक्षुभुः शुष्कपङ्कजाः	॥ ७ ॥
मृदुः परिधयोऽभूवन् सराह्वोः शशिसूर्ययोः ।	
निघातिरवनिर्हृदा विवरेभ्यः प्रजज्ञिरे	॥ ८ ॥
अन्नग्रामेषु मुखतो वमन्त्यो ^२ वह्निमुल्बणम् ।	
मृगाला अपि टङ्कारैः प्रणेदुरशिवाः शिवाः	॥ ९ ॥
मङ्गीतवद् रोदनवदुन्नमय्य शिरोधरान् ।	
व्यमुश्चन् विविधा वाचो ग्रामसिंहास्ततस्ततः	॥ १० ॥
ग्वरोष्ठाः कर्कशैः श्वत्तः सुरैर्घ्नन्तो धरातलम् ।	
स्वात्काररभसा मत्ताः पर्यधावन् वरूथशः	॥ ११ ॥
रुदन्तो रासभत्रस्ता नीडादुदपतन् खगाः ।	
घोषेऽरण्ये च पशवः शकृन्मूत्रमकुर्वत	॥ १२ ॥
गावोऽत्रसन्नसृग्दोहास्तोयदाः पूयवर्षिणः ।	
व्यरुदन् देवलिङ्गानि द्रमाः पेतुर्विनानिलम्	॥ १३ ॥
ग्रहान् पुण्यतमानन्ये भगणाश्चपि दीपिताः ।	
अतिचेरुर्वक्रगत्या युयुधुश्च परस्परम्	॥ १४ ॥
दृष्ट्वान्याश्च महोत्पातान् नतत्तच्चविदः प्रजाः ।	
ब्रह्मपुत्रानृते भीताः मेनिरे विश्वसम्प्लवम्	॥ १५ ॥
तावादिदैत्यौ सहसा व्यज्यमानात्मपौरुषौ ।	
ववृधानेऽश्मसारेण कायेनाद्रिपती इव	॥ १६ ॥
दिविस्पृशौ हेमकिरीटकोटिभिः	
निरुद्धकाष्ठौ स्फुरदङ्गदैर्भुजैः ।	

गां कम्पयन्तौ चरणैः पदे पदे

कथ्या सुकाञ्चयार्कमतीत्य तस्थतुः

॥ १७ ॥

प्रजापतिर्नाम तयोरकार्षीद्

यः प्राक् स्वदेहाद् यमयोरजायत ।

तं वै हिरण्यकशिपुं विदुः प्रजाः

यं तं हिरण्याक्षमसूत सा ततः

॥ १८ ॥

चक्रे हिरण्यकशिपुर्दोभ्यां ब्रह्मवरेण च ।

वशे सपालान् लोकांस्त्रीनकुतोमृत्युरुद्धतः

॥ १९ ॥

हिरण्याक्षोऽनुजस्तस्य प्रियः प्रीतिकृदन्वहम् ।

गदापाणिर्दिवं यातो युयुत्सुर्मुगयन् रणम्

॥ २० ॥

तं वीक्ष्य दुःसहजवं रणत्काञ्चननूपुरम् ।

वैजयन्त्या स्रजा जुष्टमसंन्यस्तमहागदम्

॥ २१ ॥

मनोवीर्यमहोत्सिक्तमधृष्यमकुतोभयम् ।

भीता निलिल्यिरे देवास्तार्क्ष्यत्रस्ता इवाहयः

॥ २२ ॥

स वै तिरोहितान् दृष्ट्वा सहसा स्वेन दैत्यराट् ।

सेन्द्रान् देवगणान् क्लीबानपश्यद् व्यनदद् भृशम्

॥ २३ ॥

ततो निवृत्तः क्रीडिष्यन् गम्भीरं भीमनिस्वनः^१ ।

विजगाहे महासत्त्वो वार्धिं मत्त इव द्विपः

॥ २४ ॥

तस्मिन् प्रविष्टे वरुणस्य सैनिकाः

यादोगणाः सन्नधियः ससाध्वसाः

अहन्यमाना अपि तस्य वर्चसा ।

प्रधर्षिता दूरतरं प्रदुद्रुवुः^२

॥ २५ ॥

^१ भीमनिस्वनम् ^२ विदुद्रुवुः

स वर्षपूगानुदधौ महाबल-

श्वरन् महोर्मीः श्वसनेरिता मुहुः ।

गुर्व्याभिजघ्ने गदया विभावरी-

मासेदिर्वास्तात पुरं प्रचेतसः

॥ २६ ॥

तत्रोपलभ्यासुरलोकपालको

यादोगणानामृषभं प्रचेतसम् ।

स्मयन् प्रलब्धुं प्रणिपत्य नीचव-

जगाद मे देह्यधिराज सङ्गरम्

॥ २७ ॥

त्वं लोकपालाधिपतिर्वृहच्छूवा

वीर्यावहो दुर्मदवीरमानिनाम् ।

विजित्य लोकेऽखिलदैत्यदानवान्

यद् राजसूयेन पुराऽयजत् प्रभो

॥ २८ ॥

म एवमुत्सिक्तमदेन विद्विषा

दृढं प्रलब्धो भगवानर्पा पतिः ।

रोषं समुत्थं शमयन् स्वया धिया

व्यवोचदङ्गोपशमं गता वयम्

॥ २९ ॥

पश्यामि नान्यं पुरुषात् पुरातनाद्

यः संयुगे त्वां रणरङ्ग 'कोविदम् ।

आवारयिष्यत्यसुरर्षभेहितं^२

मनस्विनो यं वृणुते^३ भवादृशाः^४

॥ ३० ॥

तं वीरमारादभिपद्य विस्मयः

शयिष्यसे वीरशये श्रमिर्वृत्तः ।

यस्त्वद्विधानामसतां प्रशान्तये

रूपाणि धत्ते सदनुग्रहेच्छया

॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे अष्टादशोऽध्यायः ।

॥ अथ एकोनविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

तदेवमाकर्ण्य जलेशभाषितं

महामनास्तद् विगणय्य दुर्मदः ।

हरेर्विंदित्वा गतिमङ्ग नारदाद्

रसातलं संविविशे त्वरान्वितः

॥ १ ॥

ददर्श तत्राविजितं धराधरं

प्रोन्नीयमानावनिमग्नदंष्ट्रया ।

मुष्णन्तमक्ष्णाम्बुह्यारुणश्रियं

जहास चाहो वनगोचरो मृगः

॥ २ ॥

आहैनमेह्यज्ञ महीं विमुञ्च नो

रसौकसां विश्वसृजेयमपिता ।

न स्वस्ति यास्यस्यमुया मयेक्षितः

सुराधमासादितसूकराकृते

॥ ३ ॥

त्वं नः सपत्नैरभयाय किं वृतो

यो मायया हंस्यसुरान् परोक्षजित् ।

त्वां योगमायाबलमल्पपौरुषं

संस्थाप्य मूढं प्रमृजे सुहृच्छुचः

॥ ४ ॥

त्वयि स्थिते गदया शीर्णशीर्ष-

प्यस्मद्भुजच्युतया ये च तुभ्यम् ।

बलिं हरन्त्यृषयो ये च देवाः

स्वयं सर्वे न भविष्यन्त्यमूलाः

॥ ५ ॥

स तुद्यमानोऽरिदुरुक्ततोमरैर्दंष्ट्राग्रगां गामुपलभ्य भीताम् ।

तोदं मृषन् निरगादम्बुमध्याद् ग्राहाहतः सकरेणुर्यथेभः

॥ ६ ॥

तं निःसरन्तं सलिलादनुद्रुतो

हिरण्यकेशो द्विरदं यथा झषः ।

करालदंष्ट्रोऽशनिनिःखनोऽब्रवीद्

गतहियां किं न्वसतां विगर्हितम्

॥ ७ ॥

स गामुदस्तात् सलिलस्य गोचरे

विन्यस्य तस्यामदधात् स्वसच्चम् ।

अभिष्टुतो विश्वसृजा प्रसूनै-

रापूर्यमाणो विबुधैः पश्यतोऽरेः

॥ ८ ॥

परानुपक्तं तपनीयोपकल्प-

महागदं काश्चनचित्रिताङ्गम् ।

मर्मण्य^१भीक्ष्णं प्रतुदन्तं दुरुक्तेः

प्रचण्डमन्युः प्रहसंस्तं बभाषे

॥ ९ ॥

भगवानुवाच—

मत्स्यं वयं भो वनगोचरा मृगा

युष्मद्विधान् मृगये ग्रामसिंहान् ।

न मृत्युपाशैः प्रतियुक्तस्य वीराः

विकत्थनं तव गृह्णन्त्यभद्र

॥ १० ॥

एते वयं न्यासहरा रसौकसां

गतहियो गदया द्रावितास्ते ।

तिष्ठामहेऽथापि कथञ्चिदाजौ

स्थेयं क्व यामो बलिनोत्पाद्य वैरम्

॥ ११ ॥

त्वं यद् रथानां किल यूथपाधिपो

घटस्व नोऽस्वस्तय आश्वदुद्रुहः ।

संस्थाप्य चास्मान् प्रमृजाश्व स्वकानां

यः स्वां प्रतिज्ञां नातिपिपत्यसभ्यः^१

॥ १२ ॥

सोऽधिक्षिप्तो भगवता प्रलब्धश्च रुषा भृशम् ।

आजहारोल्बणं क्रोधं क्रीड्यमानोऽहिराडिव

॥ १३ ॥

विसृजन्नहिवच्छ्वासं मन्युप्रचलितेन्द्रियः ।

आसाद्य तरसा दैत्यो गदयाभ्यहनद्वरिम्

॥ १४ ॥

भगवांस्तु गदावेगं विसृष्टं रिपुणोरसि ।

अवश्वयत् तिरश्चीनो योगारूढ इवान्तकम्

॥ १५ ॥

पुनर्गदां स्वामादाय^२ भ्रामयन्तमभीक्ष्णशः ।

अभ्यधावद्वरिः क्रुद्धः संरम्भाद् दष्टदच्छदः

॥ १६ ॥

ततः स्वगदयारार्तिं दक्षिणांसभ्रुवि प्रभुः ।

आजघ्ने स तु तां^३ सौम्य गदया कोविदोऽहनत्

॥ १७ ॥

एवं गदाम्यां गुर्वीभ्यां हर्यक्षो हरिरेव च ।

जिगीषया सुसंरब्धावन्योन्यमभिजघ्नतुः

॥ १८ ॥

तयोः स्पृधोः स्निग्ध^१गदाहताङ्गयोः

क्षतस्रवाघ्राणविवृद्धयुद्धयोः ।

विचित्रमार्गाश्चरतोर्जिगीषया

व्यभादिलायामिव शुष्मिणोर्मृधः

॥ १९

दैत्यस्य यज्ञावयवस्य मायया

गृहीतवाराहतनोर्महात्मनः

कौरव्य मर्त्या द्विषतोर्विमर्दनं

दिदक्षुरागाद् ऋषिर्भिवृतः स्खराद्

॥ २०

आमन्नशौण्डीरमपेतसाध्वसं

कृतप्रतीकारमहार्यविक्रमम्

विलक्ष्य दैत्यं भगवान् सहस्रणी-

र्जगाद् नारायणमादिमूकरम्

॥ २१

ब्रह्मोवाच—

एष ते देव देवानामद्भिमूलमुपेयुषाम् ।

विप्राणां सौरभेयीणां भूतानामप्यनागसाम्

॥ २२

आगस्कृद् भयकृद् दुष्कृदस्मलब्धवरोऽसुरः ।

अन्वेपयन्नप्रतिरथो लोकानटति कण्टकः

॥ २३

मैनं^२ मायाविनं दृप्तं निरङ्कुशमसत्तमम् ।

आक्रीड^३ बालवद् देव यदाशीविषमुत्थितम्

॥ २४

न यावदेष वर्धेत स्वां वेलां प्राप्य दारुणः ।

स्वां देवमायामास्थाय तावज्जह्नेनमच्युत

॥ २५

एषा घोरतमा सन्ध्या लोकशम्बदकरी प्रभो ।
 उपसर्पति सर्वात्मन्^१ सुराणां जयमावह ॥ २६ ॥
 अधुनैवाभिजिन्नाम योगो मौहूर्तिकोऽभ्यगात् ।
 शिवाय नस्त्वं सुहृदामाशु निस्तर दुस्तरम् ॥ २७ ॥
 दिष्ट्या त्वा विहितं मृत्युमयमासादितः स्वयम् ।
 विक्रम्यैनं मृधे हत्वा लोकानाधेहि शर्मणि ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे एकोनविंशोऽध्यायः

॥ अथ विंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

अवधार्य विरिञ्चस्य निर्व्यलीकमृतं वचः ।
 प्रहस्य प्रेमगर्भेण तदपाङ्गेन सोऽग्रहीत् ॥ १ ॥
 ततः सपत्नं मुखतश्चरन्तमकुतोभयम् ।
 जघानोत्पत्य गदया हनावसुरमक्षतः ॥ २ ॥
 सा हता तेन गदया विहिता^१ भगवत्करात् ।
 विघूर्णिता भृशं रेजे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ३ ॥
 स तदा लब्धवीर्योऽपि न बबाधे निरायुधम् ।
 मानयन् स मुधे धर्मं विश्वक्सेनं प्रकोपयन् ॥ ४ ॥
 गदायामपविद्धायां हाहाकारे च निर्गते ।
 मानयामास तं धर्मं सुनाभं चास्मरद् विभुः ॥ ५ ॥

तं व्यग्रचक्रं दितिपुत्राधमेन
 स्वपार्षदमुख्येन विषज्जमानम् ।

चित्रा वाचस्तद्विदां खेचराणां

तत्र स्मासन् स्वस्ति तेऽमुं जहीति

॥ ६ ॥

स तन्निशम्यात्तरथाङ्गमग्रतो

व्यवस्थितं पद्मपलाशलोचनम् ।

विलोक्य चामर्षपरिप्लुतेन्द्रियो

रूपा स्वदन्तच्छदमादशच्छवसन्

॥ ७ ॥

करालदंष्ट्रश्चक्षुर्ग्या संचक्षाणो दहन्निव ।

अमिद्रुत्य स्वगदया हतोऽसीत्यहनद्वरिम्

॥ ८ ॥

पदा सव्येन तां साधो भगवान् यज्ञसूकरः ।

लीलया मिषतः शत्रोः प्राहरद् वातरंहसा

॥ ९ ॥

आह चायुधमादत्स्व घटस्व त्वं जिगीषसि ।

इत्युक्तः स तया भूयस्ताडयन् व्यनदद् भृशम्

॥ १० ॥

तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।

जग्राह लीलया प्राप्तां गरुत्मानिव पन्नगीम्

॥ ११ ॥

स्वपौरुषे प्रतिहते हतमानो महासुरः ।

नैच्छद् गदां दीयमानां हरिणा विगतप्रभः

॥ १२ ॥

जग्राह त्रिशिखं शूलं ज्वलज्ज्वलनलोलुपम्^१ ।

यज्ञाय धृतरूपाय विप्रायामिचरन् यथा

॥ १३ ॥

तदौजसा दैत्यमहाभटार्पितं

चक्रासदन्तः ख उदीर्णदीधिति ।

चक्रेण चिच्छेद निशातनमिना

हरिर्यथा तार्क्ष्यपतत्रमुज्झितम्

॥ १४ ॥

वृक्षणे च शूले बहुधारिणा हरेः

प्रत्येत्य विस्तीर्णमुरो विभूतिमत् ।

प्रवृद्धरोषः सकठोरमुष्टिना

नदन् प्रहृत्यान्तरधीयतासुरः

॥ १५ ॥

तेनेत्थमाहते क्षत्तर्भगवानादिभूकरः ।

नाकम्पत मनाग् वापि स्रजाहत इव द्विपः

॥ १६ ॥

अथोरुधा^१ऽसृजन्मायां योगमायेश्वरे हरौ ।

यां विलोक्य प्रजास्त्रस्ता मेनिरेऽस्योपसंयमम्

॥ १७ ॥

प्रवतुर्वायवश्चण्डास्तमः पांसवमैरयन् ।

दिग्भ्यो निपेतुर्ग्रावाणः क्षेपणैः प्रहिता इव

॥ १८ ॥

द्यौर्नष्टभगणाभ्रौघैः सविद्युत्स्तनयित्नुभिः ।

वर्षद्भिः पूयकेशासृग्विष्मूत्रास्थीनि चासकृत्

॥ १९ ॥

गिरयः प्रत्यदृश्यन्त नानायुधमुचोऽनघ ।

दिग्वाससो यातुधान्यः शूलिन्यो मुक्तमूर्धजाः

॥ २० ॥

बहुभिर्यक्षरक्षोभिः पत्न्यश्वरथकुञ्जरैः ।

आततायिभिरुत्सृष्टा हिंसा वाचोऽतिवैशसाः

॥ २१ ॥

प्रादुष्कृतानां मायानामासुरीणां विनाशनम् ।

सुदर्शनास्त्रं भगवान् प्रायुङ्क्त च ततस्त्रिपात्

॥ २२ ॥

तदा दितेः समभवत् सहमा हृदि वेपथुः ।

स्मरन्त्या भर्तुरादेशं स्तनाच्चासृक् प्रसुस्रुवे

॥ २३ ॥

व्युदस्तासु स्वमायासु भूयश्चाव्रज्य केशवम् ।

उपोपगूहमानोऽमुं ददृशेऽवस्थितं बहिः

॥ २४ ॥

तं मुष्टिभिर्विनिघ्नन्तं वज्रसारैरधोक्षजः ।

करेण कर्णमूलेऽहन् यथा त्वाष्ट्रं मरुत्पतिः

॥ २५ ॥

समाहतो विश्वमृजा ह्यवज्ञया परिभ्रमद्वात्र उदस्तलोचनः

विकीर्ण^१ बाह्वङ्घ्रिशिरोधरोऽपतद् यथा नगेन्द्रो लुलितो नभस्वता ॥ २६ ॥

क्षितौ शयानं तमकुण्ठवर्चसं

करालदंष्ट्रं परिदष्टदच्छदम् ।

अजादयो वीक्ष्य शशंसुरागता

अहो इमां को नु लभेत संस्थितिम्

॥ २७ ॥

यं योगिनो योगसमाधिना हरे-

ध्यायन्ति लिङ्गादसतो मुमुक्षवः ।

तस्यैष दैत्यऋषभः पदा हतो

मुखं प्रपश्यंस्तनुमुत्ससर्ज ह

॥ २८ ॥

एतौ हि पार्षदावस्य शापाद् यातावसद्गतिम् ।

पुनः कतिपयैः स्थानं प्रपत्स्येते ह जन्मनि

॥ २९ ॥

नमो नमस्तेऽखिलयज्ञतन्त्रवे

स्थितौ गृहीतामलसत्त्वमूर्तये ।

दिष्ट्या हतोऽयं जगतामरुन्तुद-

स्त्वत्पादभक्त्या वयमीश निर्वृताः

॥ ३० ॥

मंत्रेय उवाच —

एवं हिरण्याक्षमसह्यविक्रमं

संसादयित्वा हरिरादिस्त्रकरः ।

जगाम लोकं स्वमखण्डितोत्सवं

समीडितः पुष्करविष्टरादिभिः

॥ ३१ ॥

मया यथानूक्तमथादितो हरेः

कृतावतारस्य सुमित्र चेष्टितम् ।

यथा हिरण्याक्ष उदारविक्रमो

महामृधे क्रीडनवन्निराकृतः

॥ ३२ ॥

शुक उवाच —

इति कौशारवाख्यातामाश्रुत्य भगवत्कथाम् ।

क्षत्तानन्दं परं लेभे महाभागवतो नृप^१

॥ ३३ ॥

अन्येषां पुण्यश्लोकानामुदामयशसां सताम् ।

उपश्रुत्य भवेन्मोदः श्रीवत्साङ्गस्य किं पुनः

॥ ३४ ॥

यो गजेन्द्रं श्वघ्नस्तं ध्यायन्तं चरणाम्बुजम् ।

क्रोशन्तीनां करेणूनां कृच्छ्रोऽमोचयद् द्रुतम्

॥ ३५ ॥

तं सुखाराध्यमृजुभिरनन्यशरणैर्नृभिः ।

कृतज्ञः को न सेवेत दुराराध्यमसाधुभिः

॥ ३६ ॥

यो वै हिरण्याक्षबधं महाद्भुतं

विक्रिडितं कारणसूकरात्मनः ।

श्रुणोति गायत्यनुमोदतेऽञ्जसा

विमुच्यते ब्रह्मवधादपि द्विजः

॥ ३७ ॥

एतन्महापुण्यफलं पवित्रं

धन्यं यशस्यं पदमायुराशिषाम् ।

प्राणेन्द्रियाणां युधि शौर्यवर्धनं

नारायणोऽन्ते गतिरङ्ग श्रुण्वताम्

॥ ३८ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे विंशोऽध्यायः ।

॥ अथ एकविंशोऽध्यायः ॥

राजोवाच—

महीं प्रतिष्ठामध्यास्य योऽसौ स्वायम्भुवो मनुः ।

कान्यध्यतिष्ठद् द्वाराणि मार्गायावरजन्मनाम् ॥ १ ॥

क्षत्ता महाभागवतः कृष्णस्यैकान्तिकः सुहृत् ।

यस्तत्याजाग्रजं कृष्णे सापत्यमघवानिति ॥ २ ॥

द्रैपायनादनवरो महित्वे तस्य देहजः ।

सर्वात्मना श्रितः कृष्णं तत्परांश्चाप्यनुव्रतः ॥ ३ ॥

किमन्वपृच्छन्मैत्रेयं विरजास्तीर्थसेवया^१ ।

उपगम्य^२ कुशावर्त आसीनं तत्त्ववित्तमम् ॥ ४ ॥

तयोः संवदतोः श्रुतं प्रवृत्ता ह्यमलाः कथाः ।

आपो गाङ्गाश्च इवाघघ्न्यो हरेः पादाम्बुजाश्रयाः ॥ ५ ॥

ता नः कीर्तय भद्रं ते कीर्तन्योदारकर्मणः ।

रसज्ञः को नु तृप्येत हरिलीलामृतं पिबन् ॥ ६ ॥

श्रुत उवाच—

एवं परीक्षिता पृष्टो भगवान् बादरायणिः ।

भगवत्यर्पिताध्यात्मस्तमाह श्रूयतामिति ॥ ७ ॥

शुक उवाच—

हरेर्धृतक्रोडतनोः स्वमायया

निशम्य गोरुद्धरणं रसातलात् ।

लीलां हिरण्याक्षमवज्ञया हतं

सञ्जातहर्षो मुनिमाह भारत

॥ ८ ॥

विदुर उवाच—

प्रजापतिपतिः सृष्ट्वा प्रजासर्गे प्रजापतीन् ।

किमारभत मे ब्रह्मन् प्रब्रूह्यव्यक्तमार्गावेत्

॥ ९ ॥

ये मरीच्यादयो विप्राः यस्तु स्वायम्भुवो मनुः ।

ते वै ब्रह्मण आदेशात् कथमेतदभावयन्

॥ १० ॥

सद्वितीयाः किमसृजन् स्वतन्त्रा उत कर्मभिः ।

आहोस्वित् संहताः सर्व इदं स्म समकल्पयन्

॥ ११ ॥

मैत्रेय उवाच—

दैवेन दुर्वितर्क्येण^१ परेणानिमिषेण च ।

जातक्षोभाद् भगवतो महानासीद् गुणत्रयात्

॥ १२ ॥

रजःप्रधानान्महतस्त्रिलिङ्गो दैवचोदितात् ।

जातः ससर्ज भूतादिविषयादीनि पञ्च च^२

॥ १३ ॥

तानि चैकैकशः स्रष्टुमसमर्थानि भौतिकम् ।

संहत्य दैवयोगेन हैममण्डमवामृजन्

॥ १४ ॥

सोऽशयिष्टाब्धिसलिल आण्डकोशो निरात्मकः ।

साग्रं वै वर्षसाहस्रमन्ववात्सीत् तमीश्वरः

॥ १५ ॥

तस्य नाभेरभूत् पद्मं सहस्रार्कोरुदीधिति ।

सर्वजीवनिकायौको यत् तत् स्वयमभूत् स्वराट्

॥ १६ ॥

सोऽनुविष्टो भगवता यः शेते सलिलाशये ।

लोकसंस्थां यथापूर्वं निर्ममे संस्थया स्वया

॥ १७ ॥

ससर्ज च्छाययाऽविद्यां पञ्चपर्वाणमग्रतः ।

तामिस्रमन्धतामिस्रं तमो मोहो महातमः

॥ १८ ॥

- विससर्जात्मनः कायं नाभ्यनन्दत् तमोमयम् ।
जगद्गुर्यक्षरक्षांसि रात्रिं क्षुत्तृदसमुद्भवाम् ॥ १९ ॥
- क्षुत्तृद्भ्यामुपमृष्टास्ते तं जग्धुममिदुद्रुवुः ।
मा रक्षतैनं जक्षध्वमित्युच्चैः क्षुत्तृर्द्धादिताः ॥ २० ॥
- देवस्तानाह संविग्रो मा मा जक्षत रक्षत ।
अहो मे यक्षरक्षांसि प्रजा यूयं भविष्यथ ॥ २१ ॥
- देवताः प्रभया या या दिव्याः प्रमुखतोऽसृजत् ।
तेऽहर्षुर्देवयन्तोऽपि विमृष्टां तां प्रभामहः ॥ २२ ॥
- देवोऽदेवान् जघनतः सृजति स्मातिलोलुपान् ।
त एनं लोलुपतया मैथुनायामिपेदिरे ॥ २३ ॥
- ततो हसन् स भगवानसुरैर्निरपत्रपैः ।
अन्वीयमानस्तरसा क्रुद्धो भीतः परापतत् ॥ २४ ॥
- स उपव्रज्य वरदं प्रपन्नार्तिहरं हरिम् ।
अनुग्रहाय भक्तानामनुरूपात्मदर्शनम् ॥ २५ ॥
- पाहि मां परमात्मंस्ते प्रेषणेनासृजं प्रजाः ।
ता इमा यमितुं पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो ॥ २६ ॥
- त्वमेकः किल लोकानां क्लिष्टानां क्लेशनाशनः ।
त्वमेकः क्लेशदस्तेषामनासन्नपदां तव ॥ २७ ॥
- मोऽवघार्यास्य कार्पण्यं विविक्ताध्यात्मदर्शनः ।
विमुश्वात्मतनुं घोरामित्युक्तो विष्णुमोच ह ॥ २८ ॥
- तां कृणच्चरणाम्भोजां मदविह्वललोचनाम् ।
काश्चीकलापविलसद्दुकूलच्छन्नरोधसम् ॥ २९ ॥

अन्योन्याश्लेषयोत्तुङ्गनिरन्तरपयोधराम् ।

सुनासां सुद्विजां स्निग्धहासलीलावलोकनाम् ॥ ३० ॥

गूहन्तीं व्रीडयात्मानं नीलालकवरूथिनीम् ।

उपलभ्यासुराः सन्ध्यां सर्वे तां मुमुहुः स्त्रियम् ॥ ३१ ॥

अहो रूपमहो धैर्यमहो अस्या नवं वयः ।

मध्ये कामयमानानामकामेव विसर्पति ॥ ३२ ॥

वितर्कयन्तो बहुधा तां सन्ध्यां प्रमदायतीम्^१ ।

अभिसम्भाव्य विस्रम्भात् पर्यपृच्छन् कुमेधसः ॥ ३३ ॥

कासि कस्यासि रम्भोरु को वार्थस्तेऽत्र भामिनि ।

रूपद्रविणपण्येन दुर्भगान् नो विषाधसे ॥ ३४ ॥

या वा कासि त्वमबले दिष्ट्या सन्दर्शनं तव ।

उद्धुनोषीक्षमाणानां कन्दुकक्रीडया मनः ॥ ३५ ॥

नैकत्र ते जयति शालिनि पादपद्मं

घ्नन्त्या मुहुः करतलेन पतत्पतङ्गम् ।

मध्यं विषीदति बृहत्स्तनभारभीतं

श्रान्ता^२ च दृष्टिरमलः सुजटावरूथः ॥ ३६ ॥

इति सायन्तनीं सन्ध्यामसुराः प्रमदायतीम् ।

प्रलोभयन्तीं जगृहुर्मत्वा मूढधियः स्त्रियम् ॥ ३७ ॥

प्रहस्य भावगम्भीरं जिघ्रन्त्यात्मानमात्मना ।

कान्त्या ससर्ज भगवान् गन्धर्वाप्सरसां गणान् ॥ ३८ ॥

विससर्ज तनुं तां वै ज्योत्स्नां कान्तिमतीं प्रियाम् ।

तामेव चाददुः प्रीत्या विश्वावसुपुरोगमाः ॥ ३९ ॥

सृष्ट्वा भूतपिशाचांश्च भगवानात्मतन्द्रिणा ।

दिग्वाससो मुक्तकेशान् वीक्ष्य चामीलयद् दृशौ

॥ ४० ॥

जगृहुस्ताद्विसृष्टां तां जृम्भणाख्यां तनुं प्रभोः^१ ।

निद्रादीन्द्रियविक्लेदो यया भूतेषु दृश्यते

तयोच्छ्रितान् धर्षयन्ति तमुन्मादं प्रचक्षते

॥ ४१ ॥

उर्जस्वन्तं मन्यमान आत्मान भगवानजः ।

साध्यान् गणान् पितृगणान् परोक्षेणासृजत् प्रभुः

॥ ४२ ॥

त आत्मसर्गं तं कायं पितरः प्रतिपेदिरे ।

साध्येभ्यश्च पितृभ्यश्च कत्रयो यद् वितन्वते

॥ ४३ ॥

सिद्धान् विद्याधरांश्चैव तिरोधानेन सोऽसृजत् ।

तेभ्यो ददौ तमात्मानमन्तर्धानाख्यमद्भुतम्

॥ ४४ ॥

स किन्नरान् किंपुरुषानात्मना चामृजत् प्रभुः ।

मानयन्नात्मनात्मानमन्तर्भासं विलोकयन्

॥ ४५ ॥

ते तु तज्जगृहु रूपं त्यक्तं यत् परमेष्ठिना ।

मिथुनीभूय गायन्तस्तमेवोपसि कर्मभिः

॥ ४६ ॥

देहेन वै भोगवता शयानो बहुचिन्तया ।

सर्गेऽनुपचिन्ते क्रोधादुत्ससर्ज हि तद् वपुः

॥ ४७ ॥

येऽहीयन्तामृतः केशा अहयस्तेऽङ्ग जज्ञिरे ।

सर्पा विसर्पतः क्रूरा नागा भोगोरुक्कन्धराः

॥ ४८ ॥

स आत्मानं मन्यमानः कृतकृत्यमिवात्मभूः ।

तदा मनून् ससर्जान्ते मनसा लोकभावनान्

॥ ४९ ॥

तेभ्यः स व्यसृजद् देहं परः पुरुष आत्मनः ।	
तां दृष्ट्वा ये पुरा सृष्टाः प्रशशंसुः प्रजापतिम्	॥ ५० ॥
अहो एतज्जगत्स्रष्टः सुकृतं बत ते कृतम् ।	
प्रतिष्ठिताः क्रिया यस्मिन् साकमन्नमदामहे	॥ ५१ ॥
तपसा विद्यया युक्तो योगेन सुसमाधिना ।	
आदावृषीन् हृषीकेशः ससर्जाभिपताः प्रजाः	॥ ५२ ॥
तेभ्यश्चैकैकशस्तस्य देहस्याशमदादजः ।	
यत् तत् समाधियोगधितपोविद्याविरक्तिमत् ।	॥ ५३ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे एकविंशोऽध्यायः ।

॥ अथ द्वाविंशोऽध्यायः ॥

विदुर उवाच—

स्वायम्भुवस्य च मनोर्वशः परमसम्मतः ।	
कथ्यतां भगवन् यत्र मैथुनेनैधिरे प्रजाः	॥ १ ॥
प्रियव्रतोत्तानपादौ ^१ सुतौ स्वायम्भुवस्य वै ।	
यथाधर्मं जुगुपतुः सप्तद्वीपवर्ती महीम्	॥ २ ॥
तस्य वै दुहिता ब्रह्मन् देवहूतीति विश्रुता ।	
पत्नी प्रजापतेरुक्ता कर्दमस्य त्वयानघ	॥ ३ ॥
तस्यां स वै महायोगी युक्तायां योगलक्षणैः ।	
ससर्ज कतिधा वीर्यं तन्मे शुश्रूषवे वद	॥ ४ ॥
रुचिर्यो भगवान् ब्रह्मन् दक्षो वा ब्रह्मणः सुतः ।	
यथा ससर्ज भूतानि लब्ध्वा भार्या च मानवीम्	॥ ५ ॥

मैत्रेय उवाच—

प्रजाः सृजेति भगवान् कर्दमो ब्रह्मणोदितः ।

सरस्वत्या तपस्तेपे सहस्राणां समा दश

॥ ६ ॥

ततः समाधियुक्तेन क्रियायोगेन कर्दमः ।

संप्रपेदे हरिं भक्त्या प्रपन्नवरदाशुषम्^१

॥ ७ ॥

तावत् प्रसन्नो भगवान् पुष्कराक्षः कृते युगे ।

दर्शयामास तं क्षत्तः शब्दं ब्रह्म दधद् वपुः

॥ ८ ॥

स तं विरजमर्काभं स्तिपद्भोज्ज्वलत्स्रजम् ।

स्निग्धनीलालकव्रातवक्त्राब्जविरजाम्बरम्

॥ ९ ॥

किरीटिनं कुण्डलिनं शङ्खचक्रगदाधरम्

श्वेतोत्पलक्रीडनकं मनःस्पर्शस्मितेक्षणम्

॥ १० ॥

विन्यस्तचरणाम्भोजमंसदेशे गरुत्मतः ।

दृष्ट्वा खेऽवस्थितं वक्षःश्रियं कौस्तुभकन्धरम्

॥ ११ ॥

जातहर्षोऽपतन्मूर्ध्ना क्षितौ लब्धमनोरथः ।

गीर्भिस्त्वभ्यगृणात् प्रीतः स्वभावात्मा कृताञ्जलिः

॥ १२ ॥

कर्दम उवाच—

जुष्टं बताद्याखिलसत्त्वराशेः संसिद्धमक्ष्णोस्तव दर्शनान्नः ।

यद् दर्शनं जन्मभिरीड्य सद्भिराशासते योगिनो रूढयोगाः ॥ १३ ॥

ये मायया ते हतचेतसस्त्वत्पादारविदं भवसिन्धुपातम् ।

उपासते कामलवाय तेषां रासीश कामान् निरयेऽपि ये स्युः ॥ १४ ॥

तथा स चाहं परिवोढुकामः समानशीलां गृहमेधिधेनुम् ।

उपेयिवान् मूलमशेषमूलं दुराशयः कामदुघाङ्घ्रिपस्य ॥ १५ ॥

प्रजापतेस्ते वचसाऽधीश तन्त्या

लोकः किलायं कामहेतोर्निबद्धः ।

अहं च लोकानुगतो वहामि

बलिं च शुक्लानिमिषाय तुभ्यम्

॥ १६ ॥

लोकांश्च लोकानुगतानसूश्च

हित्वा श्रितास्ते चरणातपत्रम् ।

परस्परं त्वद्गुणवादसीधुः^१

पीयूषनिर्यापितदेहधर्माः

॥ १७ ॥

न तेऽजराक्षभ्रमिरायुरेषां

त्रयोदशारं त्रिशतं षष्टिपर्व ।

षण्णेम्यनन्तच्छिदि यत् त्रिनाभि

करालस्रोतो जगदाच्छिद्य धावत्

॥ १८ ॥

एकः स्वयं सन् जगतः सिसृक्षया

द्वितीययात्मन्नाधि^२योगमायया ।

मृजस्यदः पासि पुनर्ग्रहीष्यसे^३

यथोर्णानाभिर्भगवन् स्वशक्तिभिः

॥ १९ ॥

नैतद् बताधीश पदं तवेप्सितम्

यन्मायया जगृहे भूतसूक्ष्मम् ।

अनुग्रहाय त्वयि यर्हि मालया

लसत्तुलस्या भगवान् विलक्षितः

॥ २० ॥

तं त्वानुभूत्योपरतक्रियार्थं स्वमायया वर्तितलोकतन्त्रम् ।

नमाम्यभीक्ष्णं नमनीयपादसरोजमल्पीयसि कामवर्षम्

॥ २१ ॥

ऋषिरुवाच—

इत्यव्यलीकं प्रणतोब्जनाभस्तम बभापे वचसामृतेन ।
सुपर्णपक्षोपरि रोचमानः प्रेमस्मितोद्वीक्षणविभ्रमद्भ्रूः ॥ २२ ॥

भगवानुवाच—

विदित्वा तव चैत्यं मे पुरैव समयोजितम् ।
यदर्थमात्मनियमैस्तद्वैवाहं समर्चितः ॥ २३ ॥

न वै जातु मृषेदं स्यात् प्रजाध्यक्ष मदह्णम् ।
मवद्विधेष्वनितरां मयि संगृहितात्मनाम् ॥ २४ ॥

प्रजापतिपतिः सम्राट् मनुर्विख्यातमङ्गलः ।
ब्रह्मावर्तं योऽधिवमञ्छाम्ति सप्तार्णवां महीम् ॥ २५ ॥

स चेह विप्र राजर्षिर्महिष्या शतरूपया ।
आयास्यति दिदृक्षुस्त्वा परश्चो धर्मकोविदम् ॥ २६ ॥

आत्मजामसितापाङ्गीं वयःशीलगुणान्विताम् ।
मृगयन्तीं पतिं दास्यत्यनुरूपाय ते प्रभुः ॥ २७ ॥

समाहितं ते हृदयं यत्रेमान् परिवत्सरान् ।
सा त्वां ब्रह्मन् नृपवधूः काममाशु भजिष्यति ॥ २८ ॥

या त आत्मधृतं वीर्यं नवधा प्रसविष्यति ।
वीर्यं त्वदीयं ऋषय आघास्यंस्तेज आत्मनः ॥ २९ ॥

त्वं च सम्यगनुष्ठाय^१ निर्देशं म उशत्तरं^२ ।
मयि तीर्थाकृताशेषक्रियार्थो मां प्रपत्स्यते ॥ ३० ॥

कृत्वा दयां च जीवेषु दत्त्वा चाभयमात्मवान् ।
मय्यात्मानं सहजगद् द्रक्ष्यस्यात्मनि चापि माम्^३ ॥ ३१ ॥

संभूय स्वांशकलया त्वद्वीर्येण महामते ^१ ।	
तव क्षेत्रे देवहूत्यां प्रणेष्ये तच्चसंहिताम्	॥ ३२ ॥
एवं तमनुभाष्याथ भगवान् प्रत्यगक्षगः ।	
जगाम बिन्दुसरसः सरस्वत्या परिश्रितात्	॥ ३३ ॥
निरीक्षतस्तस्य ययावशेषसिद्धेश्वराभिष्टुतसिद्धमार्गः ।	
आकर्णयन् पत्ररथेन्द्रपत्रैरुच्चारितं स्तोममुदीर्णसाम	॥ ३४ ॥
एवं संप्रस्थिते शुक्ले कर्दमो भगवान् ऋषिः ।	
आस्ते स्म बिन्दुसरसि तं कालं प्रतिपालयन्	॥ ३५ ॥
मनुः स्यन्दनमास्थाय शातकौम्भपरिच्छदम् ।	
आरोप्य स्वां दुहितरं सभार्यः पर्यटन् महीम्	॥ ३६ ॥
तस्मिन् सुधन्वन्नहनि भगवान् यत् समादिशत् ।	
उपायादाश्रमपदं मनुः शान्तव्रतस्य तत्	॥ ३७ ॥
यस्मिन् भगवतो नेत्रादपतन् हर्षबिन्दवः ।	
कृपया संपरीतस्य प्रपन्नेऽर्पितया भृशम्	॥ ३८ ॥
तद् वै बिन्दुसरो नाम सरस्वत्या परिप्लुतम् ।	
पुण्यं शिवामृतजलं महर्षिगणसेवितम्	॥ ३९ ॥
पुण्यद्रुमलताजालैः कूजत्पुण्यमृगद्विजैः ।	
सर्वर्तुफलपुष्पाढ्यं वनराजिश्रियान्वितम्	॥ ४० ॥
मत्तद्विजगणोद्बुष्टं मत्तभ्रमरविभ्रमम् ।	
मत्तबर्हिन्टाटोपमाह्वयन्मत्तकोकिलम्	॥ ४१ ॥
कदम्बचम्पकाशोककरञ्जबकुलासनैः ।	
कुन्दमन्दारकुटजैश्चूतपोतैरलंकृतम्	॥ ४२ ॥

कारण्डवैर्बकैर्हंसैः कुररैर्जलकुक्कुटैः ।	
सारसैश्चक्रवाकैश्च चकोरैर्वल्गु कूजितम्	॥ ४३ ॥
शशकैर्हरिणैः क्रोडैः श्वविड्गवयकुञ्जरैः ।	
गोपुच्छैर्हरिभिर्मकैर्नकुलैर्नाभिभिर्वृतम्	॥ ४४ ॥
प्रविश्य तत् तीर्थवरमादिराजः सहानुगः ।	
ददर्श मुनिमासीनं तस्मिन् हुतहुताशनम्	॥ ४५ ॥
विद्योतमानं वपुषा तपस्युग्रयुजा चिरम् ।	
नातिक्षामं भगवतः स्निग्धापाङ्गविलोकनात्	॥ ४६ ॥
तद्व्याहृतामृतकलापीयूषश्रवणेन च ।	
प्रांशुं पद्मपलाशाक्षं जटिलं चीरवाससम्	॥ ४७ ॥
उपसंमृत्य मलिनं यथार्हणमसंस्कृतम् ।	
अथोटजमुपायान्तं नृदेवं प्रणतं पुरः ।	
सपर्यया प्रत्यगृह्णात् प्रतिनन्द्यानुरूपया	॥ ४८ ॥
गृहीतार्हणमासीनं संयतं प्रीणयन् मुनिः ।	
स्मरन् भगवदादेशमित्याह श्लक्ष्णया गिरा	॥ ४९ ॥
नूनं चङ्क्रमणं देव सतां संरक्षणाय ते ।	
वधाय चासतां यस्त्वं हरेः शक्तिर्हि पालिनी ^१	॥ ५० ॥
योऽर्केन्द्रग्रीन्द्रवायूनां यमधर्मप्रचेतसाम् ।	
रूपाणि स्थान आधत्से तस्मै शुक्लात्मने नमः	॥ ५१ ॥
न यदा रथमास्थाय जैत्रं मणिगणार्पितम् ।	
विस्फुरच्चण्डकोदण्डो रथेन त्रामयन्नघान्	॥ ५२ ॥

स्वसैन्यचरणक्षुण्णं वेपथुं मण्डलं भुवः ।	
विकर्षन् बृहतीं सेनां पर्यटस्यंशुमानिव	॥ ५३ ॥
तदैव सेतवः सर्वे वर्णाश्रमनिबन्धनाः ।	
भगवद्रचिता राजन् मिघेरन् बत दस्युभिः	॥ ५४ ॥
अधर्मश्च समेधेत लोलुपैर्व्यङ्कुशैर्नृभिः ।	
शयाने त्वयि लोकोऽयं दस्युग्रस्तो विनङ्क्ष्यति	॥ ५५ ॥
अथापि पृच्छे त्वां वीर यदर्थं त्वमिहागतः ।	
तद् वयं निर्व्यलीक्रेत प्रतेपयामहे हृदा	॥ ५६ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे द्वाविंशोऽध्यायः

॥ अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

एवमाविष्कृताशेषगुणकर्मोदयं मुनिम् ।	
सग्रीड इव तं सम्राट् उपारतमुवाच ह	॥ १ ॥
मनुरुवाच—	

ब्रह्मासृजत् स्वमुखतो युष्मानस्मत्परीप्सया ।	
छन्दोमयांस्तपोविद्यायोगयुक्तानलम्पटान्	॥ २ ॥
तत्त्राणायासृजच्चास्मान् दोःसहस्रात् सहस्रपात् ।	
हृदयं तस्य हि ब्रह्म क्षत्रमङ्गं प्रचक्षते	॥ ३ ॥
अतो ह्यन्योन्यमात्मानं ब्रह्म क्षत्रं च रक्षतः ।	
रक्षत्यस्मान् द्वयं ^१ देवः सदा सदसदात्मकः	॥ ४ ॥

- तव सन्दर्शनादेव च्छिन्ना मे संशया हृदः^१ ।
यत् स्वयं भगवान् प्रीत्या धर्ममाह रिरक्षिषोः ॥ ५ ॥
- दिष्ट्या मे भगवान् दृष्टो दुर्दर्शो योऽकृतात्मनाम् ।
दिष्ट्या पादरजः स्पृष्टं शीर्ष्णा ये भवतः शिवम् ॥ ६ ॥
- दिष्ट्या त्वयानुशिष्टोऽहं कृतश्चानुग्रहो महान् ।
अपावृतैः कर्णरन्ध्रैर्जुष्टा दिष्ट्योशतीर्गिरः ॥ ७ ॥
- म भवान् दुहितुः स्नेहपरिकलिष्टात्मनो मम ।
श्रोतुमर्हसि दीनस्य श्रावितं कृपया मुने ॥ ८ ॥
- प्रियव्रतोत्तानपदोः स्वसेयं दुहिता मम ।
अन्विच्छन्तीं^२ पतिं युक्तं वयःशीलगुणादिभिः ॥ ९ ॥
- यदा तु भवतः शीलश्रुतरूपवयोगुणान् ।
अश्रुणोन्नारदात् मैषा त्वय्यासीत् कृतनिश्चया ॥ १० ॥
- तत् प्रतीच्छ द्विजाग्र्येर्मा श्रद्धयोपहृता मया ।
सर्वात्मनानुरूपा ते गृहमेधेषु कर्मसु ॥ ११ ॥
- उद्यतस्य हि कामस्य प्रतिवादो न शस्यते ।
अपि निर्मुक्तसङ्गस्य कामरक्तस्य किं पुनः ॥ १२ ॥
- य उद्यतमनादृत्य कीनाशमभियाचते ।
क्षीयते तद् यशः स्फीतं मानश्चावज्ञया हतः ॥ १३ ॥
- अहं त्वाश्रुणवं विद्वन्नुद्वाहार्थं समुद्यतम् ।
अतस्त्वमुपकुर्वाणः प्रर्त्ता^३ प्रतिगृहाण मे ॥ १४ ॥

ऋषिरुवाच--

बाढमुद्रोदुकामोऽहमग्रमत्ता^१ तवात्मजा ।

आवयोरनुरूपोऽमावाद्यो वैवाहिको विधिः

॥ १५ ॥

कामः स भूयान्नरदेव तेऽस्याः

पुत्र्याः समाम्नायविधौ प्रतीतः ।

क एव ते तनयां नाद्रियेत स्वयैव

कान्त्या क्षिपतीमिव श्रियम्

॥ १६ ॥

यां हर्म्यपृष्ठे कणदङ्घ्रिशोभां

विक्रीडतीं कन्दुकविह्वलाक्षीम् ।

विश्वावसुर्न्यपतत् स्वाद् विमानाद्

विलोक्य संमोहविमूढचेताः

॥ १७ ॥

तां प्रार्थयन्तीं ललनाललामामसेवितश्रीचरणैरदृष्टाम् ।

सुतां मनोरुच्यपदः स्वसारं को नानुमन्येत बुधोऽभिजातः

॥ १८ ॥

अतो भजिष्ये समयेन साध्वीं

यावत् तेजो विभृयादात्मनो मे ।

अतो धर्मान् पारमहंस्यमुख्यान्

शुक्लोपदिष्टान् बहुमन्येऽविहिंस्रान्

॥ १९ ॥

यतोऽभवद् विश्वमिदं विचित्रं संस्थाप्यते यत्र च वावतिष्ठते ।

प्रजापतीनां पतिरेष मह्यं परं प्रमाणं भगवाननन्तः

॥ २० ॥

मैत्रेय उवाच--

स उग्रधन्वन्रियदेवावभाष आसीच्च तूष्णीमरविन्दनाभम् ।

धियोपगृह्णन् स्मितशोभितेन मुखेन चेतो लुलुभे देवहूत्याः ॥ २१ ॥

सोऽनुज्ञात्वा व्यवसितं महिष्या दुहितुः स्फुटम् ।

तस्मै गुणगणाढ्याय ददौ तुल्यां^१ प्रहर्षितः

॥ २२ ॥

शतरूपा महाराज्ञी पारिवर्हान् महाधनान् ।

दम्पत्योः पर्यदात् प्रीत्या गृहवासःपरिच्छदान्

॥ २३ ॥

प्रत्वा^२ दुहितरं सम्राट् सदृक्षाय गतव्यथः ।

उपगुह्य च बाहुभ्यामौत्कण्ठ्योन्मथिताशयः

॥ २४ ॥

अशक्नुवंस्तद्विरहं मुञ्चन् बाष्पकलां मुहुः ।

आसिञ्चन्नम्ब वत्सेति नेत्रोदैर्दुहितुः शिखाः

॥ २५ ॥

आमन्त्र्य तं मुनिवरमनुज्ञातः सहानुगः ।

प्रतस्थे रथमास्थाय सभार्यः स्वपुरं नृपः

॥ २६ ॥

उभयोर्ऋषिकुल्पायाः सरस्वत्या सुरोधसोः ।

ऋषीणामुपशान्तानां पश्यन्नाश्रमसम्पदः

॥ २७ ॥

तमायान्तमभिप्रेत्य ब्रह्मावर्तं प्रजाः पतिम् ।

गीतसंस्तुतिवादित्रैः प्रत्युर्दायुः प्रहर्षिताः

॥ २८ ॥

बर्हिष्मती नाम पुरी सर्वसम्पत्समन्विता ।

न्यपतन् यत्र रोमाणि यज्ञस्याङ्गं विधुन्वतः

॥ २९ ॥

कुशकाशास्त एवासहसद्वरितवर्चसः ।

ऋषयो यैः पराभाव्य यज्ञघ्नान् यज्ञमीजिरे

॥ ३० ॥

कुशकाशमयं बर्हिरास्तीर्य भगवान् मनुः ।

अयजद् यज्ञपुरुषं लब्धं स्थानं यतो दृढम्

॥ ३१ ॥

बर्हिष्मतीं नाम पुरीं निर्विश्य सुखमावसत्

- बहिष्मतीं नाम पुरीं निर्विश्य सुखमावसत्
तस्यां प्रविष्टो भवनं तापत्रयविनाशनम् ।
सभार्यः सप्रजः कामान् बुभुजेऽन्याविरोधतः ॥ ३२ ॥
- संगीयमानसत्कीर्तिः सस्त्रीभिः सुरगायकैः ।
प्रत्यूषेष्वनुबद्धेन हृदा श्रुण्वन् हरेः कथाः ॥ ३३ ॥
- निष्णातं योगमायासु मुनिं स्वायम्भुवं मनुम् ।
यदा संसयितुं^१ भोगा न शेकुर्भगवत्परम् ॥ ३४ ॥
- अयातयामास्तस्यासन् यामाः स्वान्तरयापनाः ।
श्रुण्वतो ध्यायतो विष्णोः कुर्वतो ब्रुवतः कथाः ॥ ३५ ॥
- स एवं स्वान्तरं निन्ये युगानामेकसप्ततिम् ।
वासुदेवप्रसङ्गेन परिभूतगतित्रयः ॥ ३६ ॥
- शारीरा मानसा दिव्याः पर्यासे ये च मानुषाः ।
भौतिकाश्च कथं क्लेशा बाधन्ते हरिसंश्रयम् ॥ ३७ ॥
- यः पृष्टो मुनिभिः प्राह धर्मान् नानाविधान् शुभान् ।
नृणां वर्णाश्रमाणां च सर्वभूतहितः सदा ॥ ३८ ॥
- एतत् त आदिराजस्य मनोश्चरितमद्भुतम् ।
वर्णितं वर्णनीयस्य तदपत्योदयं श्रुणु ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे त्रयोविंशोऽध्यायः ।

॥ अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

पितृम्यां प्रस्थिते साध्वी पतिमिद्विजितकोविदा ।

नित्यं पर्यचरत् प्रीत्या भवनीव भवं प्रभुम् ॥ १ ॥

विस्रम्भेणात्मशौचेन गौरवेण दमेन च ।

शुश्रूषया सौहृदेन वाचा मधुरया प्रभो^१ ॥ २ ॥

विसृज्य कामं दम्भं च द्वेषं लोभमघं मदम् ।

अप्रमत्तोद्यता नित्यं तेजीयांसमतोषयत् ॥ ३ ॥

स वै देवर्षिर्वर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ।

दैवाद् गरीयसः पत्युराशासानां महाशिषः ॥ ४ ॥

कालेन भूयसा क्षामां कर्षितां व्रतचर्यया ।

प्रेमगद्गदया वाचा व्रीडितः^२ कृपयाऽब्रवीत् ॥ ५ ॥

तुष्टोऽहमद्य तव^३ मानिनि मानदायाः

शुश्रूषया परमया परया च भक्त्या ।

यो देहिनामयमतीव सुहृत् स्वदेहो

नापेक्षितः समुचितं क्षयितुं यदर्थं ॥ ६ ॥

या मे स्वधर्मनिरतस्य तपःसमाधि-

विद्यात्मयोगविजिता भगवत्प्रसादात् ।

तामेव ते^४ तदनुभावनयावरुद्धां

दृष्टिं प्रपश्य वितराम्यभयामशोकाम् ॥ ७ ॥

अन्ये पुनर्भगवतो भुव उद्विजृम्भ-

विभ्रंशितार्थरचनाः किमुलूकमस्य ।

सिद्धासि भुङ्क्ष्व विभवान् निजधर्मदेहान्^१
दिव्यान् नरैर्दुरधिगान् नृपविक्रियाभिः

॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच—

एवं ब्रुवाणमबलाखिलयोगमाया-
विद्याविचक्षणमवेत्य गताधिरासीत् ।
सप्रश्रयप्रणयाविह्वलया गिरैषा
व्रीडावलोकविलद्धसिताननाह

॥ ९ ॥

देवहूतिरुवाच—

राद्धं तव द्विजवृषैतदमोधयोग-
मायाधिपे त्वयि विभो तदवैमि भर्तः ।
यस्तेऽभ्यधायि समयः सकृदङ्गसङ्गो
भूयाद् वरीयसि गुणप्रसवः सतीनाम्
तत्रेतिकृत्यमुपशिक्ष यथोपदेशं
येनैष मे कर्शितोऽतिरिंसयात्मा ।
सिध्येत ते कृतमनोभवधर्षितायाः
कामस्तदीश भवनं सदृशं विचक्ष्व

॥ १० ॥

॥ ११ ॥

मैत्रेय उवाच—

प्रियायाः प्रियमन्विच्छन् कर्दमो योगमास्थितः ।
विमानं कामगं क्षत्तस्तर्ह्येवाविरचीकरत्
सर्वकामदुघं दिव्यं सर्वरत्नसमन्वितम् ।
सर्वर्द्धच्युपचयोदर्कं मणिस्तम्भैरुपस्कृतम्

॥ १२ ॥

॥ १३ ॥

- दिव्योपस्करणोपेतं सर्वकालसुखावहम् ।
 पट्टिकाभिर्विचित्रामिः पताकाभिरलंकृतम् ॥ १४
- स्रग्मिर्विचित्रमालाभिर्मञ्जुसिद्धत्पङ्कजिभिः ।
 दुकूलक्षौमकौशेयैर्नानावस्त्रैर्विराजितम् ॥ १५
- उपर्युपरि विन्यस्तनिलयेषु पृथक् पृथक् ।
 क्लृप्तैः कशिपुभिः कान्तं पर्यङ्कव्यजनासनैः ॥ १६
- तत्र तत्र विनिक्षिप्तनानाशिल्पोपशोमितम् ।
 महामरकतस्थल्या जुष्टं विद्रुमवेदिभिः ॥ १७
- ढास्सु विद्रुमदेहल्या भातं वज्रकपाटिमत् ।
 शिखरेष्विन्द्रनीलेषु हेमकुम्भैरधिष्ठितम् ॥ १८
- चक्षुष्मत्पद्मरागाद्यैर्वज्रमितिषु निर्मितैः ।
 जुष्टं विचित्रवैतानैर्महाहैर्हैमतोरणैः ॥ १९
- हंसपारावतव्रातैस्तत्र तत्र निकूजितम् ।
 कृत्रिमान् मन्यमानैः स्वानधिरुह्याधिरुह्य^१ च ॥ २०
- विहारस्थानशयनसंवेशप्राङ्गणाजिरैः ।
 यथोपजोषं रचितैर्विस्मापनमिवात्मनः ॥ २१
- ईदृग् गृहं तत् पश्यन्तीं नातिप्रीतेन चेतसा ।
 सर्वभूताशयाभिज्ञः प्रावोचत् कर्दमः स्वयम् ॥ २२
- निमज्जास्मिन्^२ हृदे भीरु विमानमिदमारुह ।
 इदं शुक्लकृतं तीर्थमाशिपामाप्तये नृणाम् ॥ २३
- मा तद् भर्तुः समादाय वचः कुवलयेक्षणा ।
 मरजं विभ्रता वासो वेणीभूर्ताश्च मूर्धजान् ॥ २४

अङ्गं च मलपङ्केन संच्छन्नं शबलस्तनम् ।	
आविवेश सरस्वत्याः सरः शिवजलाशयम्	॥ २५ ॥
सान्तःसरसि वेश्मस्थाः शतानि दश कन्यकाः ।	
सर्वाः कैशोरवयसो ^१ ददर्शोत्पलगन्धयः	॥ २६ ॥
तां दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय प्रोचुः प्राञ्जलयः स्त्रियः ।	
वयं कर्मकरीस्तुभ्यं शाधि नः करवाम किम्	॥ २७ ॥
स्नानेन तां महार्हेण स्नापयित्वा मनखिनीम् ।	
दुकूले निर्मले नूत्ने ददुरस्यै च मानद ^२	॥ २८ ॥
भूषणानि परार्ध्यानि वरीयांसि द्युमन्ति च ।	
अन्नं सर्वगुणोपेतं पानं चैवामृतासवम्	॥ २९ ॥
अथादर्शं स्वमात्मानं स्रग्विणं विरजाम्बरम् ।	
विरजं कृतस्वस्त्ययनं कन्याभिर्बहुमानितम्	॥ ३० ॥
स्नातं कृतशिरःस्नानं सर्वाभरणभूषितम् ।	
निष्कग्रीवं बलयिनं कूजत्काञ्चननूपुरम्	॥ ३१ ॥
श्रोण्योरध्यस्तया ^३ काञ्चया काञ्चन्या बहुरत्नया ।	
हारेण च महार्हेण रुचकेन च भूषितम्	॥ ३२ ॥
सुभ्रुवा सुदता श्लक्ष्णस्निग्धापाङ्गेन चक्षुषा ।	
पद्मकोशस्पृधा नीलैरलकैश्च लसन्मुखम्	॥ ३३ ॥
यदा सम्सार ऋषभमृषीणां दयितं पतिम् ।	
तत्र चास्ते सह स्त्रीभिर्यत्रास्ते स प्रजापतिः	॥ ३४ ॥
भर्तुः पुरस्तादात्मानं स्त्रीसहस्रवृतं तदा ।	
निशाम्य ^३ तद्योगगतिं संशयं प्रत्यपद्यत	॥ ३५ ॥

- म तां कृतमलस्नानां विभ्राजन्तीमपूर्ववत् ।
 आत्मनो विभ्रतीं रूपं संवीतरुचिरस्तनम् ॥ ३६ ॥
- विद्याधरीसहस्रेण सेव्यमानां सुवाससम् ।
 जातभावो विमानं तदारोहयदमित्रहन ॥ ३७ ॥
- तस्मिन्नलुप्तमहिमा प्रियया-
 नुपक्तो विद्याधरीभिरुपचीर्णवपुर्विमाने ।
 बभ्राज उत्कचक उदुणपान-
 वीच्यस्ताराभिरावृत इवोदुपतिर्नभस्थः ॥ ३८ ॥
- तेनाष्टलोकपविहारकुलाचलेन्द्र-
 द्रोणीध्वनङ्गमखमारुतसौभगासु ।
 सिद्धैर्नुतो द्युधुनिपातशिवखनासु
 रेमे चिरं धनदवल्ललनावरूथी ॥ ३९ ॥
- वैस्रम्भके सुरवने नन्दने पुष्पभद्रके ।
 मानसे चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया मह ॥ ४० ॥
- भ्राजिष्णुना विमानेन कामगेन महीयसा ।
 वैमानिकानत्यशेत चरन् लोकान् यथानिलः ॥ ४१ ॥
- किं दुरापादनं तेषां पुंसामुद्धामचेतसाम् ।
 यैराश्रितस्तीर्थपदश्चरणो व्यसनात्ययः^१ ॥ ४२ ॥
- प्रेक्षयित्वा भुवो गोलं पत्न्यै यावान् स्वसंस्थया ।
 बह्वाश्चर्यं महायोगी स्वाश्रमाय न्यवर्तत ॥ ४३ ॥
- विभज्य नवधात्मानं मानवीं सुरतोत्सुकाम् ।
 रामां निरमयन् रेमे वर्षपूगान् मुहूर्तवत् ॥ ४४ ॥

तस्मिन् विमान उत्कृष्टां शय्यां रतिकरीं श्रिता ।	
न चाबुद्धयत तं कालं पत्यापीच्येन ^१ सङ्गता	॥ ४५ ॥
एवं योगानुभावेन दम्पत्यो रममाणयोः ।	
शतं व्यतीयुः शरदः कामलालसयोर्मनाक्	॥ ४६ ॥
तस्यामाधत्त रेतस्तां भावयन्नात्मनात्मवित् ^२ ।	
नवधा विधाय रूपं स्वं सत्यसंकल्पविद् विभुः	॥ ४७ ॥
ततस्ताः सुषुवे सद्यो देवहूतिः स्त्रियः प्रजाः ।	
सर्वास्ताश्चारुसर्वाङ्ग्यो लोहितोत्पलगन्धयः	॥ ४८ ॥
पतिं सा प्रव्रजिष्यन्तं तदालक्ष्योशती सती ।	
स्मयमाना विक्लवेन हृदयेन विदूयता	॥ ४९ ॥
लिखन्त्यधोमुखी भूमिं पदा नखमणिश्रिया ।	
उवाच ललितां वाचं निरुध्याश्रुकलां शनैः	॥ ५० ॥
सर्वं तद् भगवान् मह्यमुपोवाह प्रतिश्रुतम् ।	
अथापि मे प्रपन्नाया अभयं दातुमर्हसि	॥ ५१ ॥
ब्रह्मन् दुहितृभिस्तुभ्यं विमृश्याः पतयः समाः ।	
अपि स्यान्मे ^३ विशोकाय त्वयि प्रव्रजिते वनम्	॥ ५२ ॥
एतावतालं कालेन व्यतिक्रान्तेन मे प्रभो ।	
इन्द्रियार्थप्रसङ्गेन परित्यक्तपरात्मनः	॥ ५३ ॥
इन्द्रियार्थेषु सज्जन्त्या प्रसङ्गस्त्वयि मे कृतः ।	
अजानन्त्या परं भावं तथाप्यस्त्वभवाय मे	॥ ५४ ॥
संयोगः संसृतेर्हेतुरसत्सु विहितो धिया ।	
स एव साधुषु कृतो निःसङ्गत्वाय कल्पते	॥ ५५ ॥

^१ पत्यावीच्येन ^२ भावयन्नर्धमात्मनः ^३ सच्चित् स्यान्मे, कच्चित् स्यान्मे

नेह यत् कर्म धर्माय न विरागाय कल्पते ।

न तीर्थपदसेवायै जीवन्नपि मृतो हि सः

॥ ५६ ॥

साहं भगवतो नूनं वञ्चिता मायया दृढम् ।

या त्वां विमुक्तिदं प्राप्य न मुमुक्षे ह बन्धनात्

॥ ५७ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे चतुर्विंशोऽध्यायः ।

॥ अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

निर्वेदवादिनीमेवं मनोर्दुहितरं मुनिः ।

दयालुः शालिनीमाह शुक्लाभिव्याहृतं स्मरन्

॥ १ ॥

ऋषिरुवाच—

मा स्विदो राजपुत्रीत्यमात्मानं प्रत्यनिन्दिते ।

भगवांस्तेऽक्षरो गर्भमदूरात् संप्रपत्स्यते

॥ २ ॥

धृतव्रता सुभद्रं ते दमेन नियमेन च ।

तपोद्रविणदानैश्च श्रद्धया चेश्वरं भज

॥ ३ ॥

स त्वयाराधितः शुक्लो वितन्वन् मामकं यशः ।

छेत्ता ते हृदयग्रन्थिमौदर्यो ब्रह्मभावनः

॥ ४ ॥

मैत्रेय उवाच—

देवहूत्यपि संदेशं गौरवेण प्रजापतेः ।

सम्यक् श्रद्धाय पुरुषं कूटस्थमभजद् गुरुम्

॥ ५ ॥

तस्यां बहूतिथे काले भगवान् मधुसूदनः ।

कार्दमं वीर्यमापन्नो जज्ञेऽग्निरिव दारुणि

॥ ६ ॥

अवादयंस्तदा व्योम्नि वादित्राणि घनाघनाः ।
 गायन्ति तं स्म गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसो मुदा ॥ ७ ॥
 पेतुः सुमनसो दिव्याः खेचरैरपवर्जिताः ।
 प्रसेदुश्च दिशः सर्वा अम्भांसि च मनांसि च ॥ ८ ॥
 तत् कर्दमाश्रमपदं सरस्वत्या परिप्लुतम् ।
 स्वयम्भूः सार्धमृषिभिर्मरीच्यादिभिरभ्यगात् ॥ ९ ॥
 भगवन्तं परं ब्रह्म सत्त्वेनांशेन शत्रुहन् ।
 तत्त्वसंख्यानविज्ञप्त्यै जातं विद्वानजः स्वराट् ॥ १० ॥
 सभाजयन् विशुद्धेन चेतसा तच्चिकीर्षितम् ।
 प्रहृष्यमाणैरसुभिः कर्दमं चेदमभ्यधात्^१ ॥ ११ ॥

ब्रह्मोवाच—

त्वया मेऽपचितिस्तात कल्पिता निर्व्यलीकृतः ।
 यन्मे सञ्जगृहे वाक्यं भवान् मानद मानयन् ॥ १२ ॥
 एतावत्येव शुश्रूषा कार्या पितरि पुत्रकैः ।
 बाढमित्यनुमन्येत गौरवेण गुरोर्वचः ॥ १३ ॥
 इमा दुहितरः सत्यस्तव वत्स सुमध्यमाः ।
 सर्गमेताः प्रभावैः स्वैर्बृहयिष्यन्ति नैकधा ॥ १४ ॥
 अतस्त्वमृषिमुख्येभ्यो यथाशीलं यथारुचि ।
 आत्मजाः परिदेह्यङ्ग विस्तृणीहि यशो भुवि ॥ १५ ॥
 वेदाहमाद्यं पुरुषमवतीर्णं स्वमायया ।
 भूतानां शेवधिं देहं विभ्राणं कपिलं मुनिम् ॥ १६ ॥

ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मणामुद्धरंश्च यः ।

हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्ममुद्रापदाम्बुजः

॥ १७ ॥

एष मानवि ते गर्भं प्रविष्टः कैटभादनः ।

अविद्यासंशयग्रन्थि च्छित्त्वा गां विचरिष्यति

॥ १८ ॥

अयं सिद्धगणाधीशः साङ्ख्य्याचार्यैः सुसम्मतः ।

लोके कपिल इत्याख्या गन्ता ते कीर्तिवर्धनः

॥ १९ ॥

मैत्रेय उवाच—

तावाश्वास्य^१ जगत्स्रष्टा कुमारैः सहनारदः ।

हसो हंसेन यानेन स्वधाम प्रत्यपद्यत

॥ २० ॥

गते शतधृतौ क्षत्तः कर्दमस्तेन चोदितः ।

यथोदितं स्वदुहितुः प्रादाद् विश्वसृजां ततः

॥ २१ ॥

मरीचये कर्ला प्रादादनमूयामथात्रये ।

श्रद्धामङ्गिरसेऽयच्छत् पुलस्त्याय हविर्भुवम्

॥ २२ ॥

पुलहाय गतिं युक्तां क्रतवे च क्रियां सतीम् ।

ख्यातिं च^२ भृगवेऽयच्छद् वसिष्ठायाप्यरुन्धतीम्

॥ २३ ॥

अथर्वणेऽददाच्छान्तिं यया यज्ञो वितन्यते ।

विप्रर्षभान् कृतोद्वाहान् सदारान् समलालयत्

॥ २४ ॥

ततस्त ऋषयः क्षत्तः कृतदारा निमन्त्र्य तम् ।

प्रातिष्ठन् नन्दमापन्नाः स्वं स्वमाश्रमण्डलम्

॥ २५ ॥

म चावतीर्णं त्रियुगमाज्ञाय विबुधर्षभम् ।

विविक्त उपमङ्गम्य प्रणम्य समभाषत

॥ २६ ॥

- अहो पापच्यमानानां निरये स्वैरमङ्गलैः ।
 कालेन भूयसा नूनं प्रसीदन्तीह देवताः ॥ २७ ॥
- बहुजन्मविपाकेन सम्यग् योगसमाधिना ।
 द्रष्टुं यतन्ते यतयः शून्यागारेषु यत्पदम् ॥ २८ ॥
- स एव भगवानद्य हेलनं नगण्य नः ।
 गृहेषु जातो ग्राम्याणां यः स्वानां पक्षपोषणः ॥ २९ ॥
- स्वीयं वाक्यमृतं कर्तुमवतीर्णोऽसि मे गृहे ।
 चिकीर्षुर्भगवञ्छर्म भक्तानामभिवर्धनः ॥ ३० ॥
- तान्येव तेऽभिरूपाणि रूपाणि भगवंस्तव ।
 यानि यानीह रोचन्ते स्वजनानामरूपिणः ॥ ३१ ॥
- त्वां सूरिभिस्तत्त्वबुभुत्सयाद्वा सदाभिवादार्हणपादपीठम् ।
 ऐश्वर्यवैराग्ययशोऽवबोधवीर्यश्रिया पूर्णमहं प्रपद्ये ॥ ३२ ॥
- परं प्रधानं पुरुषं महान्तं कालं कविं त्रिवृतं लोकपालम् ।
 आत्मानुभूत्यानुगतप्रपञ्चं स्वच्छन्दशक्तिं कपिलं प्रपद्ये ॥ ३३ ॥
- तं त्वाभिपृच्छेऽद्य पतिं प्रजानां त्वयावतीर्णेन उताप्तकामः ।
 परिव्राजां पदवीमास्थितोऽहं चरिष्ये त्वां हृदि युञ्जन् विशोकः ॥ ३४ ॥
- श्रीभगवानुवाच—
 मया प्रोक्तं हि लोकस्य प्रमाणं सत्यलौकिके ।
 अथाजनि मया तुभ्यं यदवोचमृतं मुने ॥ ३५ ॥
- एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ।
 प्रसंख्यानाय तत्त्वानां समत्वायात्मदर्शिनाम् ॥ ३६ ॥
- एष आत्मपथोऽव्यक्तो नष्टः कालेन भूयसा ।
 तं प्रवर्तयितुं देहमिमं विद्धि मया भृतम् ॥ ३७ ॥

गच्छ कामं मयाऽऽपृष्टो मयि संन्यस्तकर्मणा ।

जित्वा सुदुर्जयं मृत्युममृतत्वाय मां भज

॥ ३८ ॥

मामात्मानं स्वयंज्योतिः सर्वभूतगुहाशयम् ।

आत्मन्येवात्मना वीक्ष्य विशोकोऽभयमृच्छसि

॥ ३९ ॥

विश्वमेतद्धि शास्त्रेण विज्ञायात्मानमीश्वरम् ।

मुनिः शान्तमनोवाक्यस्तदा नाख्यात्युपप्लवः

॥ ४० ॥

मात्र आध्यात्मिकीं विद्यां शमनीं सर्वकर्मणाम् ।

वितरिष्ये यया चासौ भयं चातितरिष्यति

॥ ४१ ॥

मैत्रेय उवाच—

एवं समुदितस्तेन कपिलेन प्रजापतिः ।

दक्षिणीकृत्य तं प्रीतो वनमेव जगाम ह

॥ ४२ ॥

व्रतं स आस्थितो मौनमात्मैकशरणो मुनिः ।

निःसङ्गो व्यचरत् क्षोणीमनग्निरनिकेतनः

॥ ४३ ॥

मनो ब्रह्मणि युञ्जानो यत् तत् सदमतः परम् ।

गुणावभासे विगुण एकभक्त्यानुभाविते

॥ ४४ ॥

निरहङ्कृतिर्निर्ममश्च निर्द्वन्द्वः समदृक् स्वदृक् ।

प्रत्यग्रः शान्तधीर्धारः प्रशान्तोर्मिरिवोदधिः

॥ ४५ ॥

आत्मानं सर्वभूतेषु भगवन्तमवस्थितम् ।

अपश्यत् सर्वभूतानि भगवत्यपि चात्मनि

॥ ४६ ॥

वासुदेवे भगवति सर्वज्ञे प्रत्यगात्मनि ।

परं भक्तिभावेन लब्धात्मा मुक्तबन्धनः

॥ ४७ ॥

इच्छाद्वेषविहीनेन सर्वत्र समचेतसा ।

भगवद्भक्तियोगेन प्राप्तो भागवतो गतिम्

॥ ४८ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे पञ्चविंशोऽध्यायः

॥ अथ षड्विंशोऽध्यायः ॥

राजोवाज—

कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्तये नृणाम्

॥ १ ॥

अर्हस्य धर्मिणां पुंसां गरिम्णः सर्वयोगिनाम् ।

विश्रुतौ श्रुतदेवस्य भूरि तृप्यन्ति मेऽसवः

॥ २ ॥

यद् यद् विधत्ते भगवान् स्वच्छन्दात्मात्ममायया ।

तानि मे श्रद्धधानस्य कीर्तन्यान्यनुकीर्तय

॥ ३ ॥

श्रीशुक उवाच—

द्वैपायनसखश्चैवं मैत्रेयो भगवांस्तथा ।

प्राहैनं विदुरं प्रीत आन्वीक्षिक्यां प्रचोदितः

॥ ४ ॥

पितरि प्रस्थितेऽरण्यं मातुः प्रियचिकीर्षया ।

तस्मिन् बिन्दुसरेऽवात्सीद् भगवान् कपिलः किल

॥ ५ ॥

तमासीनमकर्माणं तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम्^१ ।

स्वसुतं देवहूत्याह धातुः संस्मरती वचः

॥ ६ ॥

देवहूतिरुवाच—

निर्विण्णातितरां^२ भूमन्नसदिन्द्रियतर्पणात् ।

येन संभाव्यमानेन प्रपन्नाऽन्धतमः प्रभो

॥ ७ ॥

^१ तत्त्वमार्गाग्रदर्शनम् ^२ निर्विण्णा नितरा

तस्य त्वं तमसोऽन्धस्य दुष्पारस्याद्य पारगः ।

सच्चक्षुर्जन्मनामन्ते लब्धं मे त्वदनुग्रहात्

॥ ८ ॥

य आद्यो भगवान् पुंसामीश्वरो वै भवान् किल ।

लोकस्य तमसान्धस्य चक्षुः सूर्य इवोदितः

॥ ९ ॥

अथ मे देव संमोहमपाक्रष्टुं त्वमर्हसि ।

योऽवग्रहोऽहंममेतीत्येतस्मिन् योजितस्त्वया

॥ १० ॥

तं त्वा गताहं शरणं शरण्यं स्वभृत्यसंसारतरोः कुठारम् ।

जिज्ञासया प्रकृतेः पूरुषस्य नमामि सद्धर्मविदां वरिष्ठम्

॥ ११ ॥

मंत्रेय उवाच—

इति स्वमातुर्निरवद्यमीप्सितं निशम्य पुंसामपवर्गचोदनम् ।

धियांमिनन्द्यात्मवर्ता सतां गतिर्बभाष ईषत् स्मितशोभिताननः॥ १२ ॥

श्रीभगवानुवाच—

योग आध्यात्मिकः पुंसां मतो निःश्रेयसाय मे ।

अत्यन्तोपरतिर्यत्र दुःखस्य च सुखस्य वै^१

॥ १३ ॥

तमिमं ते प्रवक्ष्यामि यमवोचं पुरानघे ।

ऋषीणां श्रोतुकामानां योगमुर्वङ्गनैपुणम्

॥ १४ ॥

चेतः स्रल्वस्य बन्धाय मुक्तये चात्मनो मतम् ।

गुणेषु सक्तं बन्धाय रतं वा पुंसि मुक्तये

॥ १५ ॥

अहंममामिमानोन्धैः कामलोभादिभिर्मलैः ।

वीतं यदाऽऽत्मनः^२ शुद्धमदुःखमसुखं समम्

॥ १६ ॥

तदा पुरुष आत्मानं केवलं प्रकृतेः परम् ।

निरन्तरं स्वयंज्योतिरणिमानमखण्डितम्

॥ १७ ॥

- ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन चात्मना ।
परिपश्यत्युदासीनां प्रकृतिं च हतौजसम् ॥ १८ ॥
- न युज्यमानया भक्त्या भगवत्यखिलात्मनि ।
सदृशोऽस्ति शिवः पन्था योगिनां ब्रह्मसिद्धये ॥ १९ ॥
- प्रसङ्गमजरं पाशमात्मनः कवयो विदुः ।
स एव साधुषु कृतो मोक्षद्वारमपावृतम् ॥ २० ॥
- तितिक्षवः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अजातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥ २१ ॥
- मय्यनन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।
भक्तृते त्यक्तकर्माणस्त्यक्तस्वजनबान्धवाः ॥ २२ ॥
- मदाश्रयाः कथा मृष्टाः^१ श्रुण्वन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधांस्तापानैकात्म्यगतचेतसः ॥ २३ ॥
- त एते साधवः साध्वि सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
सङ्गस्तेष्वथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥ २४ ॥
- सतां प्रसङ्गान्मम वीर्यसम्पदो भवन्ति हृत्कर्णरसायनाः कथाः ।
तज्जोषणादाश्चपवर्गवर्त्मनि श्रद्धावती भक्तिरनुक्रमिष्यति ॥ २५ ॥
- भक्त्या पुमान् जातविराग ऐन्द्रियाद् दृष्टश्रुतात्मद्रविणानुचिन्तया ।
चित्तस्य यत्तो ग्रहणे योगयुक्तो यतिष्यते ऋजुभिर्योगमार्गैः ॥ २६ ॥
- असेवयाऽयं प्रकृतेर्गुणानां ज्ञानेन वैराग्यविजृम्भितेन ।
योगेन मय्यर्पितया च भक्त्या मां प्रत्यगात्मानमिहावरुन्धे ॥ २७ ॥

देवहूतिरुवाच—

का खिन् त्वय्यर्पिता भक्तिः कीदृशी मम गोचरा ।

यया पदं ते निर्वाणमञ्जसा प्राप्नुयामहम् ॥ २८ ॥

यो योगो भगवत्प्राप्तौ निर्वाणात्मस्त्वयोदितः ।

कीदृशः कति चाङ्गानि यतस्तच्चावबोधनम् ॥ २९ ॥

तदेतन्मे विजानीहि यथाहं मन्दधीर्हरे ।

सुखं बुद्धयेय दुर्बोधं योषा भवदनुग्रहात् ॥ ३० ॥

मैत्रेय उवाच—

विदित्वाथ कपिलो मातुरित्थं जातस्नेहो यत्र तन्वाभिजातः ।

तच्चाप्लायं यन् प्रवदन्ति साङ्ख्यं प्रावोचद् वै भक्तिवितानयोगम् ॥ ३१ ॥

श्रीभगवानुवाच—

देवानां गुणलिङ्गानामानुश्रविक^१कर्मणाम् ।

सत्त्व एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ ३२ ॥

अनिमित्ता भगवति भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी ।

जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यथा ॥ ३३ ॥

नैकात्म्यतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवामिरता मदीहाः ।

येऽन्योन्यतो भागवताः प्रसज्य संभाजयन्ते मम पौरुषाणि ॥ ३४ ॥

पश्यन्ति मे ते^३ रुचिराण्येव^४ सन्तः प्रमन्नवक्त्रारुणलोचनानि ।

रूपाणि दंत्यासुविनाशनानि साकं वाचं स्पृहणीयां वदन्ति ॥ ३५ ॥

तैर्दर्शनीयावयवैरुदारविलासहासेक्षितवाममूक्तेः ।

हृतात्मनो हृत्प्राणस्य भक्तिमन्विच्छतो गतिमर्षीं प्रयुञ्जे ॥ ३६ ॥

अथो विभूतिं मम मायया चित्तमैश्वर्यमष्टाङ्गमनुप्रवृत्तम् ।
 श्रियं न देवीं स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे तेऽऽनुवते हि लोके ॥ ३७ ॥
 न कर्हिचिन्मत्परा शान्तरूपा नङ्गयन्ति मे नोऽनिमिषो लेढि हेतिः ।
 येषामहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा गुरुः सुहृदो दैवमिष्टम् ॥ ३८ ॥
 इमं लोकं तथैवामुमात्मानमुभयायिनम् ।
 आत्मानमनु ये चेमे ये रायः पशवो गृहाः ॥ ३९ ॥
 विसृज्य सर्वानन्यांश्च मामेवं विश्वतोमुखम् ।
 भजन्त्यनन्यया भक्त्या तान् मृत्योरतिपारये ॥ ४० ॥
 नान्यत्र मद् भगवतः प्रधानपुरुषेश्वरात् ।
 आत्मनः सर्वभूतानां भयं तीव्रं निवर्तते ॥ ४१ ॥
 मद्भयाद् वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति मद्भयात् ।
 वर्षतीन्द्रो दहत्यग्निमृत्युश्चरति मद्भयात् ॥ ४२ ॥
 ज्ञानवैराग्ययुक्तेन भक्तियोगेन योगिनः ।
 क्षेमाय पादमूलं मे प्रविशन्त्यकुतोभयम् ॥ ४३ ॥
 एतावानेव लोकेऽस्मिन् पुंसां निःश्रेयसोदयः ।
 तीव्रेण भक्तियोगेन मनो मय्यपिंतं स्थितम् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे षड्विंशोऽध्यायः ।

॥ अथ सप्तविंशोऽध्यायः ॥

भगवानुवाच—

अथ ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वानां लक्षणं पृथक् ।
 यद् विदित्वा विमुच्येत पुरुषः प्राकृतैर्गुणैः ॥ १ ॥

- ज्ञानं निःश्रेयसार्थाय पुरुषस्यात्मदर्शनम् ।
यदाहुर्वर्णये तत् ते हृदयग्रन्थिभेदनम् ॥ २ ॥
- अनादिरात्मा पुरुषो निर्गुणः प्रकृतेः परः ।
प्रत्यग्धामा स्वयंज्योतिर्विश्वं येन समन्वितम् ॥ ३ ॥
- न जातो न म्रियेतात्मा स हि देहाद्युपाधिभिः ।
निमित्तरात्तद्वर्मा यथा स्वप्ने तर्दाक्षिता ॥ ४ ॥
- स एव प्रकृतिं सूक्ष्मां देवीं गुणमयीं विभुः ।
यदृच्छयवोपगतामभ्यपद्यत लीलया ॥ ५ ॥
- गुणैर्विचित्राः सृजतीं सरूपाः प्रकृतिं प्रजाः ।
विलोक्य मुमुहे सद्यः स इह ज्ञानगूहया ॥ ६ ॥
- एवं परामिध्यानेन कर्तृत्वं प्रकृतेः पुमान् ।
कर्मसु क्रियमाणेषु गुणैरात्मनि मन्यते ॥ ७ ॥
- तदस्य संसृतिर्बन्धः पारतन्त्र्यं च तत्कृतम् ।
भवत्यकर्तुरीशस्य साक्षिणो निर्वृतात्मनः ॥ ८ ॥
- कार्यकारणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदुः ।
भोक्तृत्वे सुखदुःखानां पुरुषः प्रकृतेः परः^१ ॥ ९ ॥
- देवहूतिरुवाच—
प्रकृतेः पुरुषस्यापि लक्षणं पुरुषोत्तम ।
ब्रूहि कारणयोरस्य सदसच्च यदात्मकम् ॥ १० ॥
- भगवानुवाच—
यत् तत् त्रिगुणमव्यक्तं नित्यं सदसदात्मकम् ।
प्रधानं प्रकृतिं प्राहुरविशेषं विशेषवत् ॥ ११ ॥

^१ पुरुषं प्रकृतेः परम्

पञ्चभिः पञ्चभिर्ब्रह्म चतुर्भिर्दशभिस्तथा ।	
एतच्चतुर्विंशतिकं गणं प्राधानिकं विदुः	॥ १२ ॥
महाभूतानि पञ्चैव भूरापोऽग्निर्मरुन्नभः ।	
तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धादीनि मतानि मे	॥ १३ ॥
इन्द्रियाणि दश श्रोत्रं त्वग् दृग्रसननासिकम् ।	
वाक् करौ चरणौ मेढ्रं पायुर्दशम उच्यते	॥ १४ ॥
मनो बुद्धिरहङ्कारश्चित्तमित्यन्तरात्मनः ।	
चतुर्धा लक्ष्यते भेदो वृत्त्या लक्षणरूपया	॥ १५ ॥
एतावानेव संख्यातो ब्रह्मणः सगुणस्य हि ।	
सन्निवेशो मया प्रोक्तो यः कालः पञ्चविंशकः	॥ १६ ॥
प्रभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतो भयम् ।	
अहङ्कारविमूढस्य कर्तुः प्रकृतिमीयुषः	॥ १७ ॥
प्रकृतेर्गुणसाम्यस्य निर्विशेषस्य मानवि ।	
चेष्टा यतः स भगवान् काल इत्युपलक्षितः	॥ १८ ॥
अन्तः पुरुषरूपेण कालरूपेण यो बहिः ।	
समन्वेत्येष सत्त्वानां भगवानात्ममायया	॥ १९ ॥
दैवात् क्षुभितधर्मिण्यां स्वस्यां योनौ परः पुमान् ।	
आधत्त वीर्यं साऽमृत महत्तत्त्वं हिरण्मयम्	॥ २० ॥
विश्वमात्मगतं व्यञ्जन् कूटस्थो जगदङ्कुरः ।	
स्वतेजसाऽपिबत् तीव्रमात्मप्रस्वापनं तमः	॥ २१ ॥
यत् तत् सच्चगुणं स्वच्छं शान्तं भगवतः पदम् ।	
यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम्	॥ २२ ॥

- स्वच्छत्वमविकारित्वं शान्तत्वमिति चेतसः ।
 वृत्तिर्भिलक्षणं प्रोक्तं यथाऽर्पां प्रकृतिः परा ॥ २३ ॥
- महत्तत्त्वाद् विकुर्वाणाद् भगवद्दीर्यसम्भवात्^१ ।
 क्रियाशक्तिरहङ्कारस्त्रिविधः समपद्यत ॥ २४ ॥
- वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्च यतो भवः ।
 मनसश्चेन्द्रियाणां च भूतानां महतामपि ॥ २५ ॥
- वैकारिकोऽधिदैवं तु बुद्धिः प्राणश्च तैजसः
 तामसस्त्वर्थमात्रं च गुणव्यतिकरस्त्रिवृत् ॥ २६ ॥
- सहस्रशिरसं साक्षाद् यमनन्तं प्रचक्षते ।
 संकर्षणाख्यं पुरुषं भूतेन्द्रियमनोमयम् ॥ २७ ॥
- कर्तृत्वं करणत्वं च कार्यत्वं चेति लक्षणम् ।
 शान्तघोरविमूढत्वमिति वा स्यादहंकृतेः ॥ २८ ॥
- वैकारिकाद् विकुर्वाणान्मनस्तत्त्वमजायत ।
 यत् मङ्गल्पविकल्पाभ्यां वर्तते कामसम्भवः ॥ २९ ॥
- यद् विदुर्ह्यनिरुद्धाख्यं हृषीकाणामधीश्वरम् ।
 शारदेर्न्दीवरश्यामं संराध्यं योगिभिः शनैः ॥ ३० ॥
- तैजसात् तु विकुर्वाणाद् बुद्धितत्त्वमभूत् सति ।
 द्रव्यस्फुरणविज्ञानमिन्द्रियाणामनुग्रहात् ॥ ३१ ॥
- संशयोऽथ विपर्यासो निश्चयः स्मृतिरेव च ।
 स्वाप इत्युच्यते बुद्धेर्लक्षणं वृत्तितः पृथक् ॥ ३२ ॥
- तैजसानीन्द्रियाण्येव क्रियाज्ञानविभागशः ।
 प्राणस्य हि क्रियाशक्तिर्वुद्धेर्विज्ञानशक्तिता ॥ ३३ ॥

- तामसाच्च विकुर्वाणाद् भगवद्दीर्यचोदितात् ।
 शब्दमात्रमभूत् तस्मान्नभः श्रोत्रं तु शब्दगम् ॥ ३४ ॥
 अर्थाश्रयत्वं शब्दस्य द्रष्टुर्लिङ्गत्वमेव च ।
 तन्मात्रत्वं च नभसो लक्षणं कवयो विदुः ॥ ३५ ॥
 भूतानां छिद्रदातृत्वं बहिरन्तरमेव च ।
 प्राणेन्द्रियात्मधिष्यत्वं नभसो वृत्तिलक्षणम् ॥ ३६ ॥
 नभसः शब्दतन्मात्रात् कालगत्या विकुर्वतः ।
 स्पर्शोऽभवत् ततो वायुस्त्वक् स्पर्शस्य च संग्रहः ॥ ३७ ॥
 मृदुत्वं कठिणत्वं च शैत्यमुष्णत्वमेव च ।
 एतत् स्पर्शस्य स्पर्शत्वं तन्मात्रत्वं नभस्वतः ॥ ३८ ॥
 चालनं व्यूहनं प्राप्तिर्नेतृत्वं द्रव्यशब्दयोः ।
 सर्वेन्द्रियाणामात्मत्वं वायोः कर्माभिलक्षणम् ॥ ३९ ॥
 वायोश्च स्पर्शतन्मात्राद् रूपं दैवेरितादभूत् ।
 समुत्थितं ततस्तेजश्चक्षू रूपोपलम्भनम् ॥ ४० ॥
 द्रव्याकृतित्वं गुणता व्यक्तिः संस्थात्वमेव च ।
 तेजस्त्वं तेजसः साध्वि रूपमात्रस्य वृत्तयः ॥ ४१ ॥
 द्योतनं पचनं पानमदनं हिममर्दनम् ।
 तेजसो वृत्तयस्त्वेताः शोषणं क्षुत्तृडुद्भवः ॥ ४२ ॥
 रूपमात्राद् विकुर्वाणाद् तेजसो दैवचोदितात् ।
 रसमात्रमभूत् तस्मादम्भो जिह्वा रसग्रहः ॥ ४३ ॥
 कषायो मधुरस्तिक्तः कटावम्ल इति नैकधा ।
 भौतिकानां विकारेण रस एको विभिद्यते ॥ ४४ ॥

क्लेदनं पिण्डनं तृप्तिः प्राणनाप्ययनोन्दनम् ।	
तापापनोदो भूयस्त्वमम्भसो वृत्तयस्त्विमाः	॥ ४५ ॥
रसमात्राद् विकुर्वाणादम्भसो दैवचोदितात् ।	
गन्धमात्रमभूत् तस्मात् पृथ्वी घ्राणस्तु गन्धगः	॥ ४६ ॥
करम्भपूतिमौरम्भशान्तोग्राम्लादिभिः पृथक् ।	
द्रव्यावयवैषम्याद् गन्ध एको विमिद्यते	॥ ४७ ॥
भावनं ब्रह्मणः स्थानं धारणं सद्विशेषणम् ।	
सर्वसत्त्वगुणोद्भेदः पृथिवीवृत्तिलक्षणम्	॥ ४८ ॥
नभोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्छ्रोत्रमुच्यते ।	
वायोर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य तत् स्पर्शनं विदुः	॥ ४९ ॥
नेजोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तच्चक्षुरुच्यते ।	
अम्भोगुणविशेषोऽर्थो यस्य तद् रसनं विदुः	॥ ५० ॥
भूमेर्गुणविशेषोऽर्थो यस्य स घ्राण उच्यते ।	
परस्य दृश्यते धर्मो ह्यपरस्मिन् समन्वयात्	॥ ५१ ॥
अतो विशेषो भावानां भूमावेवोपलक्ष्यते ।	
एतान्यसंहृत्य यदा महदादीनि सप्त वै	॥ ५२ ॥
न शेकुः पुरुषं स्रष्टुं भोगायतनमञ्जसा ।	
कालकर्मगुणोपेतो जगदादिरूपाविशत्	॥ ५३ ॥
ततस्तेनानुविद्धेभ्यस्तत्त्वेभ्योऽण्डमचेतनम् ।	
उत्थितं पुरुषो यस्मादुदतिष्ठदसौ विराट्	॥ ५४ ॥
एतदण्डं विशेषाख्यं क्रमवृद्धैर्दशोत्तरैः ।	
तोयादिभिः परिवृतं प्रधानेनावृतं बहिः ।	
यत्र लोकवितानोऽयं रूपं भगवतो हरेः	॥ ५५ ॥

हिरण्मयादाण्डकोशादुत्थाय सलिलेशयात् ।	
तमाविश्य महादेवो बहुधा निर्विभेद खम्	॥ ५६ ॥
निरभिद्यतास्य प्रथमं मुखं वाणी ततोऽभवत् ।	
वाण्या वह्निरथो नासे घ्राणोऽतः प्राण एतयोः	॥ ५७ ॥
प्राणाद् वायुरभिद्येतामक्षिणी चक्षुरेतयोः ।	
तस्मात् सूर्योऽन्वभिद्येतां कर्णौ श्रोत्रं ततो दिशः	॥ ५८ ॥
निर्विभेद विराजस्त्वग् रोमश्मश्वदयस्ततः ।	
ततश्चौषधयः पश्चाच्छिन्नं निर्विभेदे ततः	॥ ५९ ॥
रेतस्तस्मादाप आसन् निरभिद्यत वै गुदम् ।	
गुदादपानोऽपानाच्च मृत्युर्लोकभयङ्करः	॥ ६० ॥
हस्तौ च निरभिद्येतां बलं ताभ्यां ततः स्वराद् ।	
पादौ च निरभिद्येतां गतिस्ताभ्यां ततो हरिः	॥ ६१ ॥
नाड्योऽस्य निरभिद्यन्त ताभ्यो लोहितमाहृतम् ।	
नद्यस्ततः समभवन्नुदरं निरभिद्यत	॥ ६२ ॥
क्षुत्पिपासे ततः स्यातां समुद्रस्तु तयोरभूत् ।	
अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम्	॥ ६३ ॥
मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ।	
अहङ्कारस्ततो रुद्रश्चित्तं चैत्यस्ततोऽभवत्	॥ ६४ ॥
एते ह्यभ्युत्थिता देवा नैवास्योत्थापनेऽशकन् ।	
पुनराविविशुः खानि तमुत्थापयितुं क्रमात्	॥ ६५ ॥
वह्निर्वाचा मुखं भेजे नोदतिष्ठत् ततो ^१ विराद् ।	
घ्राणेन नासिको वायुः नोदतिष्ठत् ततो विराद्	॥ ६६ ॥

अक्षिणी चक्षुषाऽऽदित्यो नोदतिष्ठत् ततो विराट् ।	
श्रोत्रेण कर्णौ च दिशो नोदतिष्ठत् ततो विराट्	॥ ६७ ॥
त्वचं रोमभिरोषध्यो नोदतिष्ठत् ततो विराट् ।	
रेतसा शिश्रमाषस्तु नोदतिष्ठत् ततो विराट्	॥ ६८ ॥
गुदं मृत्युरपानेन नोदतिष्ठत् ततो विराट् ।	
हस्ताविन्द्रो बलेनैव नोदतिष्ठत् ततो विराट्	॥ ६९ ॥
विष्णुर्गत्यैव चरणौ नोदतिष्ठत् ततो विराट्	
नार्डीर्नद्यो लोहिनेन नोदतिष्ठत् ततो विराट्	॥ ७० ॥
क्षुत्तुङ्भ्यामुदरं सिन्धुर्नोदतिष्ठत् ततो विराट् ।	
हृदयं मनसा चन्द्रो नोदतिष्ठत् ततो विराट्	॥ ७१ ॥
बुद्ध्या ब्रह्माऽपि हृदयं नोदतिष्ठत् ततो विराट् ।	
रुद्रोऽमिमत्या हृदयं नोदतिष्ठत् ततो विराट्	॥ ७२ ॥
चित्तेन हृदयं चैत्यः क्षेत्रज्ञः प्राविशद् यदा ।	
विराट् तदैव पुरुषः सलिलादुदतिष्ठत्	॥ ७३ ॥
यथा प्रसुप्तं पुरुषं प्राणेन्द्रियमनोधियः ।	
प्रभवन्ति विना येन नोत्थापयितुमोजसा	॥ ७४ ॥
तमस्मिन् प्रत्यगात्मानं धिया योगविपक्या ^१ ।	
भक्त्या विरक्त्या ज्ञानेन विविच्यात्मनि चिन्तयेत्	॥ ७५ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे सप्तविंशोऽध्यायः ।

॥ अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ॥

भगवानुवाच—

- प्रकृतिस्थोऽपि पुरुषो नाज्यते प्राकृतेर्गुणैः ।
 अविकारादकर्तृत्वान्निर्गुणत्वाद्भलार्कवत् ॥ १ ॥
- स एष यर्हि प्रकृतेर्गुणेष्वभिविषज्जते ।
 अहङ्कारविमूढात्मा कर्तास्मीत्यभिमन्यते ॥ २ ॥
- तेन संसारपदवीमवशोऽभ्येत्य निर्वृतः ।
 प्रासङ्गिकैः कर्मदोषैः सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ ३ ॥
- अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्तते ।
 ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥ ४ ॥
- प्रबुद्धश्च स्वप्नसुप्तिभ्यां संस्मरन्नात्मवैशसम्^१ ।
 वैतथ्यं व्यभिचारं च नासौ ध्यायेद् यतो भयम् ॥ ५ ॥
- अत एव शनैश्चित्तं प्रसक्तमसतां पथि ।
 भक्तियोगेन तीव्रेण विरक्त्यात्मवशं नयेत् ॥ ६ ॥
- यमादिभिर्योगपथैरभ्यसंच्छुद्धयाऽन्वितः ।
 मयि भावेन सत्येन मत्कथाश्रवणेन च ॥ ७ ॥
- सर्वभूतसमत्वेन निर्वैरेणाप्रसङ्गतः ।
 ब्रह्मचर्येण मौनेन स्वधर्मेण महीयसा ॥ ८ ॥
- यदृच्छयोपपन्नेन सन्तुष्टो मितभुङ्क्ते मुनिः ।
 विविक्तशरणः शान्तो मैत्रः करुण आत्मवान् ॥ ९ ॥
- सानुबन्धे च देवेऽस्मिन्नकुर्वन्नसदाग्रहम् ।
 ज्ञानेन दृष्टतत्त्वेन प्रकृतेः पुरुषस्य च ॥ १० ॥

निवृत्तबुद्धयवस्थानो^१ दूरीभूतान्यदर्शनः ।

उपलभ्यात्मनात्मानं चक्षुषेवार्कमेकदृक्^२

॥ ११ ॥

मुक्तलिङ्गः सदाभासमसति प्रतिपद्यते ।

सतो बन्धुं समं चक्षुः सर्वानुस्यूतमद्वयम्

॥ १२ ॥

यथा जलस्य आभासः स्थलस्थेनावदृश्यते ।

स्वाभासेन यथा सूर्यो जलस्थेन दिवि स्थितः

॥ १३ ॥

एव त्रिवृदहङ्कारो भूतेन्द्रियमनोगुणैः ।

स्वाभासैर्लक्षितोऽनेन सदाभासेन सत्यदृक्

॥ १४ ॥

भूतसूक्ष्मेन्द्रियमनोबुद्ध्यादिष्विह निद्रया ।

लीनेष्टु सत्सु यस्तत्र विनिद्रो निरहङ्क्रियः

॥ १५ ॥

मन्यमानस्तदात्मानमनष्टो नष्टवन्मृषा ।

नष्टेऽहङ्कारेण द्रष्टा नष्टचित्त^३ इवातुरः

॥ १६ ॥

एवं प्रत्यवमृश्यासावात्मानं प्रतिपद्यते ।

साहङ्कारस्य द्रव्यस्य योऽवस्थानमनुग्रहः

॥ १७ ॥

देवहूतिरुवाच—

पुरुषं प्रकृतिर्ब्रह्मन् न विमुञ्चति कर्हिचित् ।

अन्योन्यापाश्रयत्वाच्च नित्यत्वादनयोः प्रभो

॥ १८ ॥

यथा गन्धस्य भूमेश्च न भावो व्यतिरेकतः ।

अर्पा रसस्य च यथा तथा बुद्धेः परस्य च

॥ १९ ॥

अकर्तुः कर्मबन्धोऽयं पुरुषस्य यदाश्रयः ।

गुणेषु सत्सु प्रकृतेः कैवल्यं तेष्वतः कथम्

॥ २० ॥

सकृत् तत्त्वावमर्शेन निवृत्तं भयमुल्बणम् ।

निवृत्तस्यानिवृत्तत्वात्^१ पुनः प्रत्यवतिष्ठते

॥ २१ ॥

भगवानुवाच—

अनिमित्तप्रवृत्तेन स्वधर्मेणामलत्मना ।

तीव्रया मयि भक्त्या च श्रुतिसंभृतया चिरम्

॥ २२ ॥

दृष्टतत्त्वेन ज्ञानेन वैराग्येण बलीयसा ।

तपोयुक्तेन योगेन तीव्रेणात्मसमाधिना

॥ २३ ॥

प्रकृतिः पुरुषस्यैवं दह्यमाना त्वहर्निशम् ।

तिरोभवित्री शनकैरग्रेर्योनिरिवारणिः

॥ २४ ॥

भुक्तभोगा परित्यक्ता दृष्टदोषा च नित्यशः ।

नेश्वरस्याशुभं धत्ते स्वे महिम्नि स्थितस्य च

॥ २५ ॥

यथा ह्यप्रतिबुद्धस्य प्रस्वापो बहूनर्थकृत् ।

स एव प्रतिबुद्धस्य न वै मोहाय कल्पते

॥ २६ ॥

एवं विदिततत्त्वस्य प्रकृतिर्मयि मानसम् ।

युञ्जतो नापकुरुते आत्मारामस्य कर्हिचित्

॥ २७ ॥

यदैवमध्यात्मरतः कालेन बहुजन्मना ।

सर्वत्र जातवैराग्य आब्रह्मभुवनान्मुनिः

॥ २८ ॥

मद्भक्तः प्रतिबुद्धार्थो मत्प्रसादेन भूयसा ।

निःश्रेयसं स्वसंस्थानं कैवल्याख्यं मदाश्रयम्

॥ २९ ॥

प्राप्नोतीहाञ्जसा धीरः स्वदृशा च्छिन्नसंशयः ।

यद् गत्वा न निवर्तेत योगी लिङ्गविनिर्गमे

॥ ३० ॥

यदा न योगोपचितासु चेतो

मायासु सिद्धस्य विषज्जते च^१ ।

अनन्यहेतुष्वथ मे गतिः स्याद्

आत्यन्तिकी यत्र न मृत्युहासः

॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे अष्टाविंशोऽध्यायः

॥ अथ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

भगवानुवाच—

योगस्य लक्षणं वक्ष्ये सवीजस्य नृपात्मजे ।

मनो, येनैव विधिना प्रपन्नं याति सत्पथम्

॥ १ ॥

स्वधर्माचरणं शक्त्या विधर्माच्च निवर्तनम् ।

दैवलब्धेन सन्तोष आत्मविचरणार्चनम्

॥ २ ॥

ग्राम्यधर्मनिवृत्तिश्च मोक्षधर्मरतिस्तथा ।

मितमेध्यादनं^२ शश्वद् विविक्तक्षेत्रसेवनम्

॥ ३ ॥

अहिंसा सत्यमस्तेयं यावदर्थपरिग्रहः ।

ब्रह्मचर्यं तपः शौचं स्वाध्यायः पुरुषार्चनम्

॥ ४ ॥

मौनं सदासनं^३ स्थैर्यं प्राणानां च जयः शनैः ।

प्रत्याहारश्चेन्द्रियाणां विषयान्मनसा हृदि

॥ ५ ॥

स्वधिष्ण्यानामेकदेशे मनसा प्राणधारणम् ।

वैकुण्ठलीलामिध्यानं समाधानं तथात्मनः

॥ ६ ॥

एतैरन्यैश्च पथिभिर्मनो दुष्टमसत्पथम् ।

बुद्ध्या युञ्जीत शनैर्जितप्राणो ह्यतन्द्रितः

॥ ७ ॥

^१ विषज्जते=२२ ^२ मितमेध्याशनम् ^३ सदासनस्थैर्यम्

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य विजितासन आसनम् ।	
तस्मिन् स्वस्तिकमासीन ^१ ऋजुकायः समभ्यसेत्	॥ ८ ॥
प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।	
प्रतिकूलेन वा चित्तं यथा स्थितमचञ्चलम् ।	॥ ९ ॥
मनोऽचिरात् स्याद् विरजं जितश्वासस्य योगिनः ।	
वाय्वग्निभ्यां यथा लोहं ध्मातं त्यजति वै मलम्	॥ १० ॥
प्राणायामैर्दहेद् दोषान् धारणाभिश्च किल्बिषान् ।	
प्रत्याहारेण संसर्गान् ध्यानेनानीश्वरान् गुणान्	॥ ११ ॥
यदा मनः स्वं विरजं योगेन सुसमाहितम् ।	
काष्ठां भगवतो ध्यायेत् स्वनासाग्रावलोकनः	॥ १२ ॥
प्रमन्नवदनाम्भोजं पद्मगर्भारुणेष्वक्षणम् ।	
नीलोत्पलदलश्यामं शङ्खचक्रगदाधरम्	॥ १३ ॥
लसत्पङ्कजकिञ्जल्कपीतकौशेयवाससम् ।	
श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभामुक्तकन्धरम्	॥ १४ ॥
मत्तद्विरेफाकुलया परितं वनमालया ।	
परार्घ्यहारवलयकिरीटाङ्गदन्तूपुरम्	॥ १५ ॥
काञ्चीगुणोल्लसच्छ्रोणिं हृदयाम्भोजविष्टरम् ।	
दर्शनीयतमं शान्तं मनोनयननन्दनम्	॥ १६ ॥
अपीच्य ^२ दर्शनं शश्वत् सर्वलोकनमस्कृतम् ।	
सन्तं वयसि कैशोरे भक्तानुग्रहकातरम्	॥ १७ ॥
कीर्तन्यतीर्थयशसं पुण्यश्लोकयशस्करम् ।	
ध्यायेद् देवं समग्राङ्गं यावन्न च्यवते मनः	॥ १८ ॥

स्थितं व्रजन्तमासीनं शयानं वा गुहाशयम् ।

प्रेक्षणीयेहितं ध्यायेच्छुद्धभावेन चेतसा

॥ १९ ॥

तस्मिन् लब्धपदं चित्तं सर्वावयवसंस्थितम् ।

विलोक्यैकत्र संयुज्यादङ्गे भगवतो मुनिः

॥ २० ॥

सञ्चिन्तयेद् भगवतश्चरणारविन्दं

वज्राङ्कुशध्वजसरोरुहलाञ्छनाढ्यम् ।

उत्तुङ्गरक्तविलसन्नखचक्रवाल-

ज्योत्स्नाभिराहतमहद्दृढयान्धकारम्

॥ २१ ॥

यच्छौचनिःसृतसरित्प्रवरोदकेन

तीर्थेन मूर्ध्न्यधिधृतेन शिवः शिवोऽभूत् ।

ध्यातुर्मनः शमलशैलनिसृष्टवज्रं

ध्यायेच्चिरं भगवतश्चरणारविन्दम्

॥ २२ ॥

ऊरु सुपर्णभुजयोरधिशोभमाना-

वोजोनिधी स्वतसिकाकुसुमावभासौ ।

व्यालम्बिपीतवरवाससि वर्तमान-

काञ्चीकलापपरिरम्भिनितम्बमम्ब

॥ २३ ॥

नामिहदं भुवनकोशगुहोदरस्थं

यत्रात्मयोनिधिषणाखिललोकपद्मम् ।

व्यूढं हरिन्मणिमुपः स्तनयोरमुष्य

ध्यायेद् द्वयं विततहारमयूखगौरम्

॥ २४ ॥

वक्षोऽधिवासमृषभस्य महाविभूतेः

पुंसां मनोनयननिर्वृतिमादधानम् ।

कण्ठं च कौस्तुभमणेरधिभूषणार्थं

कुर्यान्मनस्यखिललोकनमस्कृतस्य

॥ २५ ॥

बाहूश्च मन्दरगिरेः परिवर्तनेन

निर्णिक्तबाहुवलयानधिलोकपालान् ।

सञ्चिन्तयेद् दशशतारमसह्यतेजः

शङ्खं च तत्करसरोरुहराजहंसम्

॥ २६ ॥

कौमोदकीं भगवतो दयितां स्मरेत्

दिग्धामरातिभटशोणितकर्दमेन ।

मालां मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टां

चैत्यस्य तच्चममलं मणिमस्य कण्ठे

॥ २७ ॥

भृत्यानुकम्पितधियेह गृहीतमूर्तेः

सञ्चिन्तयेद् भगवतो वदनारविन्दम् ।

यद् विस्फुरन्मकरकुण्डलवल्गितेन

विद्योतितामलकपोलमुदारहासम्

॥ २८ ॥

यच्छ्रीनिकेतमसिभिः परिसेव्यमानं

भृत्या स्वया कुटिलकुन्तलवृन्दजुष्टम् ।

मीनद्वयश्रियमधिक्षिपदब्जनेत्रं

ध्यायेन्मनोमयमतन्द्रित उल्लसद्भ्रु

॥ २९ ॥

तस्यावलोकमधिकं कृपयातिघोर-

तापत्रयोपशमनाय निसृष्टमक्ष्णोः ।

स्निग्धस्मितानुगुणितं विपुलप्रसादं

ध्यायेच्चिरं विततभावनया गुहायाम्

॥ ३० ॥

हासं हरेरवनताखिललोकतीव्र-

शोकाश्रुसागरविशोषणमत्युदारम् ।

संमोहनाय रचितं निजमाययास्य

भ्रूमण्डलं मनुसुते मकरध्वजस्य

॥ ३१ ॥

ध्यानायनं रहसि तद् बहुलाधरोष्ठ-

भासाऽरुणायिततनुद्विजकुन्दपङ्क्ति ।

ध्यायेत् स्वहृत्कुहरकेऽवसितस्य विष्णो-

भक्त्यार्द्रयार्पितमना न पृथग् दिदृक्षेत्

॥ ३२ ॥

एवं हरौ भगवती प्रतिलब्धभावो

भक्त्या द्रवद्दृढय उत्पुलकप्रमोदः ।

औत्कण्ठ्यबाष्पकलया मुहुरर्घ्यमान-

स्तच्चापि चित्तबडिशं शनकैर्वियुङ्क्ते

॥ ३३ ॥

मुक्ताश्रय यर्हि निर्विषयं स्वचिन्त

निर्वाणमृच्छति मनः सहसा यथार्चिः ।

आत्मानमत्र पुरुषोऽव्यवधानमेक-

मन्वीक्षते प्रतिनिवृत्तगुणप्रवाहः

॥ ३४ ॥

मोऽप्येतया चरमया मनसो निवृत्त्या

तस्मिन् महिम्न्यवसितः सुखदुःखबाह्ये ।

हेतुत्वमप्यमति कर्तरि दुःखयोर्न

स्वात्मन् विधत्त उपलब्धपरात्मकाष्ठः

॥ ३५ ॥

देहं तु तं न चरमं स्थितमुज्झितं वा

सिद्धो विपश्यति यतोऽव्यगमत् स्वरूपम् ।

देवादुपेतमथ दैववशादपेतं

वासो यथा परिकृत मदिरामदान्धः

॥ ३६ ॥

देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्

स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षत एव सासुः ।

तं सप्रपञ्चमधिरूढसमाधियोगः

स्वाप्नं पुनर्न भजते प्रतिबुद्धवत् सः ॥ ३७ ॥

यथा पुत्राच्च वित्ताच्च पृथङ् मर्त्यः प्रतीयते ।

अप्यात्मत्वेनाभिमताद् देहादेः पुरुषस्तथा ॥ ३८ ॥

यथोल्मुकाद् विस्फुलिङ्गाद् धूमाद् वापि स्वसम्भवात् ।

अप्यात्मत्वेनाभिमताद् दाहकोऽग्निः पृथङ् मतः ॥ ३९ ॥

भूतेन्द्रियान्तःकरणात् प्रधानाज्जीवसंज्ञितात् ।

आत्मा तथा पृथग् द्रष्टा भगवान् ब्रह्मसंज्ञितः ॥ ४० ॥

सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।

ईक्षेतानन्यभावेन भूतेषु च तदात्मताम् ॥ ४१ ॥

स्वयोनिषु यथा ज्योतिरेकं नाना प्रतीयते ।

योनीनां गुणवैषम्यात् तथात्मा प्रकृतौ स्थितः ॥ ४२ ॥

तस्मादिमां प्रकृतिं देवीं सदसदात्मिकाम् ।

दुर्विभाव्यां पराभाव्य स्वरूपेणावतिष्ठते ॥ ४३ ॥

अन्वयव्यतिरेकाच्च साक्ष्यात्मा व्यभिचारिणः ।

वैतथ्यं व्यभिचारं च निद्रान्तेऽस्यानुचिन्तयेत् ॥ ४४ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे एकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

॥ अथ त्रिंशोऽध्यायः ॥

देवहूतिरुवाच—

लक्षणं महादादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।

स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥ १ ॥

यथा साङ्ख्येषु कथितं यन्मूलं तत् प्रचक्षते ।

भक्तियोगस्य मे मार्गं ब्रूहि विस्तरशः प्रभो

॥ २ ॥

विरागो येन पुरुषो भगवन् सर्वतो भवेत् ।

आचक्ष्व जीवलोकस्य विविधाः कर्मसंसृतीः

॥ ३ ॥

कालस्येश्वररूपस्य परेषां च परस्य ते ।

स्वरूपं वत कुर्वन्ति यद्धेतोः कुशलं जनाः^१

॥ ४ ॥

लोकस्य मिथ्यामिमतेरचक्षुषश्चिरं प्रसुप्तस्य तमस्यनाश्रये ।

श्रान्तस्य कर्मण्यनुविद्धया धिया त्वमाविरासीः किल योगभास्करः ॥

मैत्रेय उवाच—

इति मातुर्वचः श्रुक्ष्णं प्रतिनन्द्य महाश्रुनिः ।

आबभाषे कुरुश्रेष्ठ प्रीतस्तां करुण दितः

॥ ६ ॥

भगवानुवाच—

भक्तियोगो बहुविधो मार्गैर्भूमिनि भाव्यते ।

स्त्रभावगुणमार्गेण पुंसां भावो विभिद्यते^२

॥ ७ ॥

अभिमन्वाय यो हिंसां दम्भं मात्सर्यमेव च ।

संरम्भी मित्रदृग् भावं मयि कुर्यात् स तामसः

॥ ८ ॥

विषयानभिसन्वाय यश ऐश्वर्यमेव च ।

अर्चादावर्चयेद् यो मां पृथग्भावः स राजसः

॥ ९ ॥

कर्मनिर्हारमुद्दिश्य परस्मिन् वा तदर्पणम् ।

यजेद् यष्टव्यमिति वाऽपृथग्भावः स सात्त्विकः

॥ १० ॥

मद्गुणश्रुत^३मात्रेण मयि सर्वगुणाश्रये ।

मनोगतिरविच्छिन्ना यथा गङ्गाम्भसोऽम्बुधौ

॥ ११ ॥

लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्यदाहृतम् ।	
अहैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे	॥ १२ ॥
सालोक्यसार्ष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमित्युत ^१ ।	
दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः	॥ १३ ॥
स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृतः ।	
येनातिव्रज्य त्रिगुणान् मद्भावायोपपद्यते	॥ १४ ॥
निषेवितेनानिमित्तेन ^२ स्वधर्मेण महीयसा ।	
क्रियायोगेन शक्तेन ^३ नातिहिंसेण नित्यशः	॥ १५ ॥
मद्विष्ण्यदर्शनस्पर्शपूजास्तुत्याभिवन्दनैः ।	
भूतेषु मद्भावनया सत्येनासङ्गमेन च	॥ १६ ॥
महतां बहुमानेन हीनानामनुकम्पया ।	
मैत्र्या वा 'चात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च	॥ १७ ॥
आध्यात्मिकानुश्रवणान्नामसङ्कीर्तनाच्च मे ।	
आर्जवेनार्यसङ्गेन निरहंक्रियया तथा	॥ १८ ॥
मद्वर्मेणापि यद्धेतैः परिसंशुद्ध आशयः ।	
पुरुषस्याङ्गसाम्येति श्रुतमात्रगुणं हि माम्	॥ १९ ॥
यथा वातरथो घ्राणमावृङ्क्ते गन्ध आशयात् ^४ ।	
एवं योगरतं चेत आत्मानमविकारि यत्	॥ २० ॥
अहं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मावस्थितः सदा ।	
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम्	॥ २१ ॥
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।	
हित्वार्चां भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोति सः	॥ २२ ॥

द्विषतः परकाये मां मानिनो भिन्नदर्शिनः ।	
भूतेषु बद्धवैरस्य न मनः शान्तिमृच्छति	॥ २३ ॥
अहमुच्चावचैर्द्रव्यैः क्रिययोत्पन्नयानघे ।	
नैव तृप्येऽर्चितोऽर्चायां भूतग्रामावमानिनः	॥ २४ ॥
अर्चादावर्चयेत् तावदीश्वरं मां स्वकर्मकृत् ।	
यावन्न वेद स्वहृदि सर्वभूतेष्ववस्थितम्	॥ २५ ॥
आत्मनश्च परस्यापि यः करोत्यन्तरोदरम् ।	
तस्य भिन्नदृशो मृत्युर्विधत्ते भयमुल्बणम्	॥ २५ ॥
अथ मां सर्वभूतेषु भूतात्मानं कृतालयम् ।	
अर्हयेद् दानमानार्भ्यां मैत्र्याभिन्नेन चक्षुषा	॥ २७ ॥
जीवाः श्रेष्ठा ह्यजीवानां ततः प्राणभृतः शुभे ।	
ततः सचित्ताः प्रवरास्ततश्चेन्द्रियवृत्तयः	॥ २८ ॥
अत्रापि स्पर्शवेदिभ्यः प्रवरा रसवेदिनः ।	
तेभ्यो ^१ गन्धविदः श्रेष्ठास्ततः शब्दविदो वराः	॥ २९ ॥
रूपभेदविदस्तत्र ततश्चोभयतोदतः ।	
तेषां बहुपदः श्रेष्ठाश्चतुष्पादस्ततो द्विपात्	॥ ३० ॥
ततो वर्णाश्च चत्वारस्तेषां ब्राह्मण उत्तमः ।	
ब्राह्मणेष्वपि वेदज्ञो ह्यर्थज्ञोऽभ्यधिकस्ततः	॥ ३१ ॥
अर्थज्ञात् संशयच्छेत्ता ततः श्रेयान् स्वधर्मकृत् ।	
मुक्तसङ्गस्ततो भूयान् न दोग्धा धर्ममात्मनः	॥ ३२ ॥
तस्मान्मग्यर्पिताशेषक्रियार्थात्मरतिर्नरः ।	
मग्यर्पितात्मनः पुंसो मयि संन्यस्त ^३ कर्मणः	॥ ३३ ॥

- मनसैतानि भूतानि प्रणमेद् बहुमानयन् ।
ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवानिति ॥ ३४ ॥
- भक्तियोगश्च योगश्च मया मानव्युदीरितः ।
ययोरेकतरेणैव पुरुषः पुरुषं व्रजेत् ॥ ३५ ॥
- यत् तद् भगवतो रूपं ब्रह्मणः परमात्मनः ।
परं प्रधानात् पुरुषाद् दैवं कर्मविचेष्टितम् ॥ ३६ ॥
- रूपभेदास्पदं दिव्यं काल इत्यभिधीयते ।
भूतानां महदादीनां यतो भिन्नदृशां भयम् ॥ ३७ ॥
- योऽन्तः प्रविश्य भूतानि भूतैरस्यखिलाश्रयः ।
स विष्णुर्वाख्यो धिया ज्ञेयः कालः कलयतां प्रभुः ॥ ३८ ॥
- न चास्य कश्चिद् दयितो न द्वेष्टो न च बान्धवः ।
आविशत्यप्रमत्तोऽसौ प्रमत्तं जनमन्तकृत् ॥ ३९ ॥
- यद्भयाद् वति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद्भयात् ।
यद्भयाद् वर्षते देवो भगणो भाति यद्भयात् ॥ ४० ॥
- यद् वनस्पतयो भीता लताश्चौषधिभिः सह ।
स्वे स्वे कालेऽभिगृह्णन्ति पुष्पाणि च फलानि च ॥ ४१ ॥
- स्रवन्ति सरितो भीता नोत्सर्पत्युदधिर्यतः ।
अग्निरिन्धे सगिरिभिर्भून् मज्जति यद्भयात् ॥ ४२ ॥
- नभो ददाति श्वसतां मार्गं यन्नियमाददः ।
लोकस्य देहं तनुते महान् सप्तभिरावृतः ॥ ४३ ॥
- गुणाभिमानिनो देवाः सर्गादिष्वस्य यद्भयात् ।
वर्तन्तेऽनुयुगं येषां वश एतच्चराचरम् ॥ ४४ ॥

सोऽनन्तोऽन्तकरः कालोऽनादिरादिकृदव्ययः ।

जनं जनेन जनयन् मारयन् मृत्युनात्मनः ।

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे त्रिंशोऽध्यायः ।

॥ अथ एकत्रिंशोऽध्यायः ॥

भगवानुवाच—

तस्यैतस्य जनो नूनं नायं वेदोरुविक्रमम् ।

काल्यमानोऽपि बलिना वायोरिव घनावलिः ॥ १ ॥

यं यमर्थमुपादत्ते दुःखेन सुखहेतवे ।

तं तं धुनोति भगवान् पुमाञ्छोचति यत्कृते ॥ २ ॥

यद्ध्रुवस्य देहस्य सानुबन्धस्य दुर्मतिः ।

ध्रुवाणि मन्यते मोहाद् गृहक्षेत्रवसूनि च ॥ ३ ॥

जन्तुर्वै भव एतस्मिन् यां यां योनिमुपव्रजेत् ।

तस्यां तस्यां स लभते निवृत्तिं न विरज्यते ॥ ४ ॥

नरकस्थोऽपि देहं वै न पुमास्त्यक्तुमिच्छति ।

नारक्यां निवृत्तौ सत्यां देवमायाविमोहितः ॥ ५ ॥

आत्मजायासुतागारपशुद्रविणबन्धुषु ।

निरूढमूलहृदय आत्मानं बहुमन्यते ॥ ६ ॥

सन्दह्यमानसर्वाङ्ग एषामुद्वहनादिना ।

करोत्यविरतं मूढो दुरितानि दुराशयः ॥ ७ ॥

आक्षिप्तात्मेन्द्रियः स्त्रीणामसतीनां च मायया ।

रहोरचितसल्लापैः शिशूनां कलभापणैः^१ ॥ ८ ॥

गृहेषु कूटधर्मेषु दुःखतन्त्रेष्वतन्द्रितः ।	
कुर्वन् दुःखप्रतीकारं सुखवन्मन्यते गृही	॥ ९ ॥
अर्थैरापादितैर्गुर्व्या हिंसयेतस्ततश्च तान् ।	
पुष्णाति येषां पोषेण शेषशुग् यात्यधः स्वयम्	॥ १० ॥
वातीयां लुप्यमानायामारब्धायां पुनः पुनः ।	
लोभाभिभूतो निःसत्त्वः परार्थे कुरुते स्पृहाम्	॥ ११ ॥
कुटुम्बभरणाकल्पो मन्दभाग्यो वृथोद्यमः ।	
श्रिया विहीनः कृपणो ध्यायञ्छ्वसति मूढधीः	॥ १२ ॥
एवं स्वभरणाकल्पं तत्कलत्रादयस्तदा ।	
नाद्रियन्ते यथापूर्वं कीनाश इव गोजरम्	॥ १३ ॥
तत्राप्यजातनिर्वेदो भ्रियमाणः स्वयंभृतैः ।	
जरयोपात्तवैरूप्यो मरणाभिमुखो गृहे	॥ १४ ॥
आस्तेऽवमत्याऽपत्याद्यैर्गृहपाल इवाहरन् ।	
आमयेनाप्रदीप्ताग्निरल्पाहारोऽल्पचेष्टितः	॥ १५ ॥
वायुनोत्क्रमतोत्तारकफसंरुद्धनासिकः ।	
कासश्वासकृतायासः कण्ठो घुरुघुरायते	॥ १६ ॥
शयानः परिशोचद्भिः परिवीतः स्वबन्धुभिः ।	
वाच्यमानोऽपि न ब्रूते कालपाशवशं गतः	॥ १७ ॥
एवं कुटुम्बभरणे व्यापृतात्माऽजितेन्द्रियः ।	
भ्रियते रुदतां खानामुरुवेदनयाऽस्तधीः	॥ १८ ॥
यमदूतौ तदा प्राप्तौ भीमौ सरभसेक्षणौ ।	
स दृष्ट्वा त्रस्तहृदयः शकृन्मूत्रं विमुञ्चति	॥ १९ ॥

यातनादेह आवृत्त्य पाशैर्बध्वा गले बलात् नीयते दीर्घमध्वानं दण्ड्यं राजभटा यथा	॥ २० ॥
तयोर्निर्मिन्नहृदयस्तर्जनैर्जातवेपथुः । पथि श्वमिर्भक्ष्यमाण आर्तोऽधं स्वमनुस्मरन् ^१	॥ २१ ॥
क्षुत्तृट्परीतोऽर्कदवानलानिलैः सन्तप्यमानः ^२ पथि तप्तवालुके । कृच्छ्रेण पृष्टे कशया च ताडित- श्चलत्यशक्तोऽपि निराश्रयोदके	॥ २२ ॥
तत्र तत्र पतञ्छान्तो मूर्च्छितः पुनरुत्थितः । तथा ^३ पापीयसा नीतस्तमसा यमसादनम्	॥ २३ ॥
योजनानां सहस्राणि नवतिर्नव ^४ चाध्वनः । त्रिमिर्मुद्गैर्द्वौर्द्वौ वा नीतः प्राप्नोति यातनाम्	॥ २४ ॥
आर्दापनं स्वगात्राणां वेष्टयित्वोल्मुकादिभिः । आत्ममांसादनं कापि स्वकृतं परतोऽपि वा	॥ २५ ॥
जीवतश्चान्त्राभ्युद्धारः श्वगृध्रैर्यमसादने । सर्पवृश्चिकदंशाद्यैः स्मरद्भिश्चात्मवैशसम्	॥ २६ ॥
कृन्तनं चावयवशो गजादिभ्योऽभिधावनम् । पातनं गिरिशृङ्गेभ्यो रोधनं बन्धगर्तयोः	॥ २७ ॥
यास्तामिस्त्रान्धतामिस्त्ररौरवाद्याश्च यातनाः । भुङ्क्ते नरो वा नारी वा मिथः सङ्गेन निर्मिताः	॥ २८ ॥
अत्रैव नरकः स्वर्ग इति मातः प्रचक्षते । य यातना वै नारक्यस्ता इहाप्युपलक्षिताः	॥ २९ ॥

एवं कुटुम्बं विभ्राण उदरम्भर एव वा ।	
विसृज्येहोभयं प्रेत्य भुङ्क्ते तत्फलमीदृशम्	॥ ३० ॥
एकः प्रपद्यतेऽध्वानं हित्वेह स्वकलेवरम् ।	
कुशलेतरपाथेयो भूतद्रोहेण यद् भृतम्	॥ ३१ ॥
दैवेनासादितं तस्य शमलं निरये पुमान् ।	
भुङ्क्ते कुटुम्बपोषस्य हतचित्त इवातुरः	॥ ३२ ॥
केवलेन ह्यधर्मेण कुटुम्बभरणोत्सुकः ।	
याति जीवोऽन्धतामिस्रं चरमं तमसः पदम्	॥ ३३ ॥
अधस्तान्नरलोकस्य यावतीर्यातनास्तु ताः ।	
क्रमशः समनुक्रम्य पुनरत्रात्रजेच्छुचिः	॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे एकत्रिंशोऽध्यायः

॥ अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥

भगवानुवाच—

कर्मणा दैवतन्त्रेण जन्तुर्देहोपपत्तये ।	
स्त्रियाः प्रविष्ट उदरं पुंसो रेतःकणाश्रयः	॥ १ ॥
कलिलं त्वेकरात्रेण पञ्चरात्रेण बुद्बुदम् ।	
दशाहेन तु कर्कन्धुः पेश्यण्डं वा ततः परम्	॥ २ ॥
मासेन तु शिरो द्वाभ्यां बाह्वङ्घ्र्याद्यङ्गविग्रहः ।	
नखरोमास्थिचर्माणि लिङ्गच्छिद्रोद्भवस्त्रिभिः	॥ ३ ॥
चतुर्भिर्धातवः सप्त पञ्चभिः क्षुत्तृड्भ्रवः ।	
पङ्क्तिर्जरायुणा वीतः कुक्षौ भ्रमति दक्षिणे	॥ ४ ॥

सप्तमे जन्मकर्माणि गतानि स्मरते ऋषिः ।
 जगत्यां यानि देवस्य मायया बन्धमात्मनः ॥ ५ ॥
 मातुर्जग्धान्नपानाद्यैरेषत्यातुरसम्मतः ।
 आस्ते विष्णुत्रयोर्गते सजन्तुर्जन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥
 कृमिमिः क्षतकण्ड्वङ्गः^१ सौकुमार्यात् प्रतिक्षणम् ।
 मृच्छामाप्नोत्युरुक्लेशस्तत्रत्यैः क्षुधितैर्मुहुः ॥ ७ ॥
 कटुतीक्ष्णोष्णलवणक्षाराम्लादिभिरुबणैः ।
 मातृभुक्तैरुपस्पृष्टः सर्वाङ्गोत्थितवेदनः ॥ ८ ॥
 उल्बेन संवृतस्तस्मिन्नान्त्रैश्च बहिरावृतः ।
 आस्ते कृत्वा शिरः कुक्षौ भुमपृष्ठशिरोधरः ॥ ९ ॥
 अकल्पः स्वाङ्गचेष्टायां शकुन्त इव पञ्जरे ।
 तत्र लब्धम्मृतिर्देवात् कर्म जन्मशतोद्भवम् ।
 स्मरन् दीर्घमनुष्वासं गर्भे किं नाम विन्दते ॥ १० ॥
 आरभ्य सप्तमान्मामाल्लब्धबोधोऽपि वेपितः ।
 नैकत्राम्ने मृतिवातैर्विष्टाभूरिव मोदरः ॥ ११ ॥
 नाथमानो ऋषिर्भीतः सप्तवध्रिः कृताञ्जलिः ।
 स्तुवीत तं विष्णुवया वाचा येनोदरेऽर्पितः ॥ १२ ॥
 जीव उवाच—

तस्योपसन्नमवितुर्जगदिच्छयात्त-

लीलानोर्भुवि लसच्चरणारविन्दम् ।

सोऽहं व्रजामि शरणं नकुतोभयं मे

येनेदृशी गतिरदृश्यसतोऽनुरूपा

॥ १३ ॥

यस्त्वत्र बद्ध इव कर्मभिरावृतात्मा
 भूतेन्द्रियाशयमयीमवलम्ब्य मायाम् ।
 आस्ते विशुद्धमचिकारमखण्डबोध-
 मातप्यमानहृदयेऽवसितं नमामि ॥ १४ ॥
 यः पञ्चभूतरचिते रहितः^१ शरीरे
 छन्नो यथेन्द्रियगुणार्थविदात्मकोऽहम् ।
 तेनाविकुण्ठमहिमानमृषिं तमेनं
 वन्दे परं प्रकृतिपूरुषयोः पुमांसम् ॥ १५ ॥
 यन्माययोरुगुणकर्मनिबन्धनेऽस्मिन्
 सांसारिके पथि चरंस्तदतिश्रमेण ।
 नष्टस्मृतिः पुनरयं प्रवृणीत लोको
 युक्त्या कया महदनुग्रहमन्तरेण ॥ १६ ॥
 ज्ञानं यदेतददधात् कतमः स देव-
 स्त्रैकालिकं स्थिरचरेष्वनुत्तितांशः ।
 तं जीवकर्मपदवीमनुवर्तमाना-
 स्तापत्रयोपशमनाय वयं भजेम ॥ १७ ॥
 देहान्यदेहविवरे जठराग्निनासृग्-
 विष्मूत्रकूपपतितो भृशतप्तदेहः ।
 इच्छन्नितो विवसितुं गणयन् स्वमासान्
 निर्वास्यते कृपणधीर्भगवन् कदा नु ॥ १८ ॥
 येनेदृशीं मतिमसौ दशमास्य ईश
 संग्राहितः पुरुदयेन भवादृशेन ।

^१ पञ्चभूतरचितेऽवहितः

स्वेनैव तुष्यतु कृतेन स दीननाथः

को नाम तत्प्रति विनाञ्जलिमस्य कुर्यात् ॥ १९ ॥

पश्यत्ययं धिषणया ननु सप्तवध्रिः

शारीरभेदमशरीरवदस्य देहे ।

यद्वत्तया स तमहं पुरुषं पुराणं

पश्ये बहिर्हृदि च चैच्यमिव प्रतीतम् ॥ २० ॥

सोऽहं वसन्नपि विभो बहुदुःखवासं

गर्भान्न निर्जिगमिषे बहिरन्धकूपं ।

यत्रोपयातमुपसर्पति देवमाया

मिथ्यामतिर्यदनु संसृतिचक्रमेतत् ॥ २१ ॥

तस्मादहं विगतविकृत्व उद्धरिष्य

आत्मानमाशु तमसः सुहृदात्मनैव ।

भूयो यथा व्यसनमेतदनेकरन्ध्रं

मा मे भविष्यदुपसादितविष्णुपादः ॥ २२ ॥

भगवानुवाच—

एवं कृतमति^१ गर्भे दशमास्यं सपट्टयिम् ।

सद्यः क्षिपत्यवाचीनं प्रमृत्यै स्रुतिमारुतः ॥ २३ ॥

तेनोपसृष्टः सहसा कृत्वाऽवाक् शिर^२ आतुरः ॥

विनिष्क्रामति कृच्छ्रेण निरुच्छ्वासो गतस्मृतिः^३ ॥ २४ ॥

पतितो भुव्यमृद्भूत्रे विष्टाभूरिव चेष्टते ।

रोरूयति गतज्ञानो^४ विपरीतां गतिं गतः ॥ २५ ॥

परच्छन्दं नविदुषा पुष्यमाणो जनेन सः ।	
अनभिप्रेतमापन्नः प्रत्याख्यातुमनीश्वरः	॥ २६ ॥
शायितोऽशुचिपर्यङ्के जन्तुः स्वेदजदूषिते ।	
नेशः कण्डूयनेऽङ्गानामासनोत्थानचेष्टने	॥ २७ ॥
तुदन्त्यामत्वचं दंशा मशका मत्कुणादयः ।	
रुदन्तं विगतज्ञानं कृमयः कृमिकं यथा	॥ २८ ॥
स त्वेवं शैशवं भुत्वा दुःखं पौगण्डमेव च ।	
अलब्धाभीप्सितोऽङ्गानादिद्धमन्युः शुचार्षितः	॥ २९ ॥
सह देहेन मानेन वर्धमानेन मन्युना ।	
करोति विग्रहं कामी कामिष्वन्ताय चात्मनः	॥ ३० ॥
भूतैः पञ्चभिरारब्धे देहे देहबुधोऽसकृत् ।	
अहंममेत्यसद्ग्राहं करोति कुमतिर्मतिम्	॥ ३१ ॥
तदर्थं कुरुते कर्म यद्वद्भो याति संसृतिम् ।	
तमो विशति यद्वद्भो येनासौ मर्त्यजन्मनि	॥ ३२ ॥
येन यातीदृशं क्लेशमविद्याकर्मबन्धनम्	॥ ३३ ॥
यद्यसद्भिः पथि पुनः शिश्रोदरकृतोद्यमैः ।	
आस्थितो रमते जन्तुस्तमो विशति पूर्ववत्	॥ ३४ ॥
सत्यं शौचं दया मौनं बुद्धिः श्रीर्हीर्यशः क्षमा ।	
शमो दमो भगश्चेति यत्सङ्गाद् याति संक्षयम्	॥ ३५ ॥
तेष्वशान्तेषु मूढेषु खण्डितात्मावसायिषु ।	
सङ्गं न कुर्याच्छोच्येषु ^१ योषित्क्रीडामृगेषु च	॥ ३६ ॥

- न तथास्य भवेन्मोहो बन्धश्चान्यप्रसङ्गतः ।
 योषित्सङ्गाद् यथा पुंसां^१ यथा तत्सङ्घिसङ्गतः ॥ ३७ ॥
- प्रजापतिर्दुहितरं दृष्ट्वा तद्रूपधर्षितः ।
 रोहिद्भूतां सोऽन्वधावद् ऋष्यरूपी हतव्रपः ॥ ३८ ॥
- तत्पृष्टिमृष्टमृष्टेषु कोन्वखण्डितधीः पुमान् ।
 ऋषिं नारायणमृते योषिन्मग्येह मायया ॥ ३९ ॥
- बलं मे पश्य मायायाः स्त्रीमग्या जयिनो दिशाम् ।
 या करोति निजायत्तान् भ्रूविजृम्भेण केवलम् ॥ ४० ॥
- मङ्गं न कुर्यान् प्रमदासु जातु योगस्य पारं परमारुरुक्षुः ।
 मत्सेवया प्रतिलब्धात्मलाभो^२ वदन्ति यां निरयद्वारमस्य ॥ ४१ ॥
- योपयाति शनैर्माया योपिद् देवविनिर्मिता ।
 तामीक्षेतात्मनो मृत्युं तृणैः कूपमिवावृतम् ॥ ४२ ॥
- यां मन्यते पतिर्मोहान्मन्मायामृषभायतीम् ।
 स्त्रीत्वं स्त्रीसङ्गतः प्राप्तां वित्तापत्यगृहप्रदाम् ॥ ४३ ॥
- तमात्मनो विजानीयाद् भृत्यापत्यगृहात्मकम् ।
 दैवोपमादितं मृत्युं मृगयोगीयनं यथा ॥ ४४ ॥
- देहेन जीवभूतेन लोकाल्लोकमनुव्रजन् ।
 बुद्धान एव कर्माणि करोत्यविरतं पुमान् ॥ ४५ ॥
- जीवां यस्यानुगो देहो भूतेन्द्रियमनोमयः ।
 तन्निरोधोऽस्य मरणमाविर्भावस्तु सम्भवः ॥ ४६ ॥
- द्रव्योपलब्धिस्थानस्य द्रव्येक्षाऽयोग्यता यदा ।
 तत् पञ्चत्वमहंमानादुत्पत्तिर्द्रव्यदर्शनम् ॥ ४७ ॥

यथाक्ष्णोर्द्रव्यावयवदर्शनायोग्यता यदा ।	
तदैव चक्षुषो द्रष्टुर्द्रष्टृत्वं योग्यताऽनयोः	॥ ४८ ॥
पुंसो यथैवेन्द्रियाणि विन्दन्ति स्वगतं परम् ।	
सुखं दुःखं नान्यगतं तथेशांशाः पृथक्कलाः	॥ ४९ ॥
आत्मनः केवलं ज्ञानमर्थो देहाद्यसङ्गिनः ।	
सुखदुःखादयो भावा न देहस्य न चात्मनः	॥ ५० ॥
तस्मान्न कार्यः सन्त्रासो न कार्पण्यं न सम्भ्रमः	॥ ५१ ॥
बुद्ध्वा जीवगतिं धीरो मुक्तसङ्गश्चरेदिह ।	
सम्यग्दर्शनया बुद्ध्या योगवैराग्ययुक्तया ।	
मायाविरचिते लोके चरेद् यस्य कलेवरम्	॥ ५२ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

॥ अथ त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

भगवानुवाच—

अथ यो गृहमेधीयान् धर्मान्निवावसन् गृहे ।	
धर्ममर्थं च कामं च दोग्धि भूयः पिपतिं तान्	॥ १ ॥
स चापि भगवद्भर्मात् काममूढः पराङ्मुखः ।	
यजते क्रतुभिर्देवान् पितृंश्च श्रद्धयान्वितः	॥ २ ॥
तच्छ्रद्धयाक्रान्तमतिः पितृदेवव्रतः पुमान् ।	
गत्वा चान्द्रमसं लोकं सोमपाः पुनरेष्यति ^१	॥ ३ ॥
यदा चाहीन्द्रशय्यार्या शेतेऽनन्तासनो हरिः ।	
तदा लोका लयं यान्ति त एते गृहमेधिनाम्	॥ ४ ॥

^१ पुनरेष्यति भूमिगांश्च

ये स्वधर्म^१ न दुहन्ति धीराः कामार्थहेतवे ।

निःसङ्गा न्यस्तकर्माणः प्रशान्ताः शुद्धचेतसः

॥ ५ ॥

निवृत्तिधर्मनिरता निर्ममा निरद्वक्कृताः ।

स्वधर्माख्येन सत्त्वेन परिशुद्धेन चेतसा

॥ ६ ॥

धैर्यद्वारेण ते यान्ति पुरुषं विश्वतोमुखम् ।

परावरेण प्रकृतिमस्योत्पच्यन्तभावनम्

॥ ७ ॥

द्विपराधीवसाने यः प्रलयो ब्रह्मणस्तु ते ।

तावदध्यासते लोके परस्य परिचिन्तकाः

॥ ८ ॥

क्षमाम्भोनलानिलवियन्मनइन्द्रियार्थ-

भूतादिभिः परिवृतः प्रतिसंजिहीर्षुः ।

अव्याकृतं विशति यर्हि गुणत्रयात्मा

कालं परं स्वमनुभूय^२ परः स्वयम्भूः

॥ ९ ॥

एवं परेत्य भगवन्तमनुप्रविष्टा

ये योगिनो जितमरुन्मनसो विरागाः ।

तेनैव साकममृतं पुरुषं पुराणं

ब्रह्म प्रधानमुपयान्त्यगतामिमानाः

॥ १० ॥

आद्यः स्थिरचराणां यो वेदगर्भः सहर्षिभिः ।

योगेश्वरैः कुमाराद्यैः सिद्धैर्योगप्रवर्तकैः

॥ ११ ॥

भेददृष्ट्यामिमानेन निःसङ्गेनापि कर्मणा ।

कर्तृत्वात् सगुणं ब्रह्म पुरुषं पुरुषर्षभम्

॥ १२ ॥

स सङ्गत्य पुनः काले कालेनेश्वरमूर्तिना ।

जानेऽगुणव्यतिकरे यथापूर्वं प्रजायते

॥ १३ ॥

ऐश्वर्यं पारमेष्ठ्यं यत् तेऽपि धर्मविनिर्मितम् । निषेव्य पुनरायान्ति गुणव्यतिकरेऽसति	॥ १४ ॥
अथ तं सर्वभूतानां हृत्पद्मेषु कृतालयम् । श्रुतानुभावं शरणं ब्रज भावेन भामिनि	॥ १५ ॥
ये त्विहासक्तमनसः कर्मसु श्रद्धयान्विताः । कुर्वन्त्यप्रतिषिद्धानि नित्यान्यपि च कृत्स्नशः	॥ १६ ॥
रजसा कुण्ठमनसः कामात्मानोऽजितेन्द्रियाः । पितॄन् यजन्त्यनुदिनं गृहेष्वभिरताशयाः	॥ १७ ॥
त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुखा हरिमेधसः । कथायां कथनीयोरुविक्रमस्य मधुद्विषः	॥ १८ ॥
नूनं दैवेन विहता येत्वच्युतकथासुधाम् । हित्वा शृण्वन्त्यसद्वाथाः पुरीषमिव विड्भुजः	॥ १९ ॥
दक्षिणेन पथार्यम्णः पितृलोकं ब्रजन्ति ते । प्रजायां तु ^१ प्रजायन्ते श्मशानान्तक्रियाकृतः	॥ २० ॥
ततस्ते क्षीणसुकृताः पुनर्लोकमिमं सति । पतन्ति विवशा देवैः सद्यो विभ्रंशितोदयाः	॥ २१ ॥
तस्मात् त्वं सर्वभावेन भजस्व ^२ परमेष्ठिनम् । तद्गुणाश्रयया भक्त्या भजनीयपदाम्बुजम्	॥ २२ ॥
वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रचोदितः ^३ । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यद् ब्रह्मदर्शनम्	॥ २३ ॥

यदास्य चित्तमर्थेषु समेष्विन्द्रियवृत्तिभिः ।

न विगृह्णन्ति वैषम्यं प्रियमप्रियमप्युत

॥ २४ ॥

स तदैवात्मनात्मानं निःसङ्गं समदर्शिनम् ।

हेयोपादेयरहितमारूढपदमीक्षते

॥ २५ ॥

ज्ञानमात्रं परंब्रह्म परमात्मेश्वरः पुमान् ।

दृश्यादिभिः पृथग्भावैर्भगवानेक ईयते^१

॥ २६ ॥

एतावानेव योगेन समग्रेणेह योगिनः ।

युज्यतेऽमिमतो ह्यर्थो यदसङ्गस्तु कृत्स्नशः

॥ २७ ॥

ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।

अवभात्यर्थरूपेण भ्रान्त्या शब्दादिधर्मिणाम्

॥ २८ ॥

यथा महानहङ्कार^२स्त्रिवृत् पञ्चविधः स्वराद् ।

एकादशविधस्तस्य वपुरण्डं जगद् यतः

॥ २९ ॥

एतद् वै श्रद्धया भक्त्या योगाभ्यासेन नित्यशः ।

समाहितात्मा निःसङ्गो विरक्तः परिपश्यति

॥ ३० ॥

इत्येतत् कथितं गुह्यं^३ ज्ञानं तद् ब्रह्मदर्शनम् ।

येनैव बुध्यते तत्त्वं प्रकृतेः पुरुषस्य च

॥ ३१ ॥

ज्ञानं योगश्च मन्निष्ठो नैर्गुण्यो भक्तिलक्षणः ।

द्वयोरप्येक एवार्थो भगवच्छब्दलक्षणः ।

॥ ३२ ॥

यथेन्द्रियैः पृथक्कारैरर्थो बहुगुणाश्रयः ।

एको नानेयते तद्वद् भगवाञ्छास्त्रवर्त्मभिः

॥ ३३ ॥

क्रियया क्रतुभिर्दानैस्तपः स्वाध्यायदर्शनैः ।	
आत्मेन्द्रियजयेनापि संन्यासेन च कर्मणाम्	॥ ३४ ॥
योगेन विविधांशेन भक्तियोगेन चैव हि ।	
धर्मेणोभयचिह्नेन यः प्रवृत्तिनिवृत्तिमान् ।	॥ ३५ ॥
आत्मतत्त्वावबोधेन वैराग्येण दृढेन च	
ईयते भगवानेभिः सगुणो निर्गुणः स्वदृक्	॥ ३६ ॥
प्रावोचं भक्तियोगस्य स्वरूपं ते चतुर्विधम् ।	
कालस्य चाव्यक्तगतेर्योऽन्तर्धावति जन्तुषु	॥ ३७ ॥
जीवस्य संमृतीर्बह्वीरविद्याकर्मनिर्मिताः ।	
याः स्वयं प्रविशन्नात्मा न वेद गतिमात्मनः	॥ ३८ ॥
नैतत् खलायोपदिशेन्नाविनीताय कर्हिंचित् ।	
न स्तब्धाय न भिन्नाय नैव धर्मध्वजाय च	॥ ३९ ॥
न लोलुपायोपदिशेन्न गृहारूढचेतसे ।	
नाभक्ताय च मे जातु न मद्भक्तद्विषामपि	॥ ४० ॥
श्रद्धधानाय भक्ताय विनीतायानसूयवे ।	
भूतेषु कृतमैत्राय शुश्रूषाभिरताय च	॥ ४१ ॥
बहिर्जातविरागाय शान्तचित्ताय दीयते ।	
निर्मत्सराय शुचये यस्याहं प्रेयसां प्रियः	॥ ४२ ॥
य इदं श्रुणुयादम्ब श्रद्धया पुरुषः सकृत् ^१ ।	
यो वाभिधत्ते मच्चित्तः स ह्येति पदवीं च मे	॥ ४३ ॥

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ।

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥

मैत्रेय उवाच—

एवं निशम्य कपिलस्य वचो जनित्री
सा कर्दमस्य दयिता किल देवहूतिः ।

विस्रस्तमोहपटला तमभिप्रणम्य
तुष्टाव तत्त्वविषयाखिलसिद्धभूमिम् ॥ १ ॥

देवहूतिरुवाच—

अथाप्ययान्ते सलिले शयानं भूतेन्द्रियार्थात्ममयं वपुस्ते ।
गुणप्रवाहं सदशेषबीजं दध्यौ स्वयं यज्जठराब्जजातः ॥ २ ॥

स एव विश्वस्य भवान् विधत्ते गुणप्रवाहेषु विभक्तवीर्यः ।
सर्गाद्यनीहोऽवितथामिसन्धिरात्मेश्वरोऽतर्क्यसहस्रशक्तिः ॥ ३ ॥

स त्वं भृतो मे जठरेण नाथ कथं नु यस्योदर एतदासीत् ।
विश्वं युगान्ते वटपत्र एकः शेते स्म मायाशिशुरङ्घ्रिपानः ॥ ४ ॥

त्वं देहतन्त्रः प्रशमाय पाप्मना निदेशभार्जा च विभो विभूतये ।
यथावतारास्तव सूकरादयस्तथायमप्यात्मपथोपलब्धये ॥ ५ ॥

यन्नामधेयश्रवणानुकीर्तनाद् यत्प्रह्वणाद् यत्स्मरणादपि क्वचित् ।
श्वादोऽपि सद्यः सवनाय कल्पते कुतः पुनस्ते भगवन् नु दर्शनात् ॥

अहो वत श्रपचोऽतो गरीयान् यद्भिह्वाग्रे वर्तते नाम तुभ्यम् ।
तेषुम्वपस्ते जुहुवुः सुराद्यान् ब्रह्मानूचुर्नाम गृणन्ति ये ते ॥ ७ ॥

तं त्वाद्वाहं ब्रह्म परं पुर्मासं प्रत्यक् स्रोतस्यात्मनि संविभाव्यम् ।
स्वतेजसा ध्वम्नगुणप्रवाहं वन्दे विष्णुं कपिलं वेदगर्भम् ॥ ८ ॥

मैत्रेय उवाच—

ईडितो भगवानेवं कपिलाख्यः परः पुमान् ।

वाचाऽविक्रवयेत्याह मातरं मातृवत्सलः

॥ ९ ॥

भगवानुवाच—

मार्गेणानेन मातस्ते सुसेव्येनोदितेन मे ।

आस्थितेन परां काष्ठामचिरादवरोत्स्यसि

॥ १० ॥

श्रद्धत्स्वैतन्मतं मह्यं जुष्टं यद् ब्रह्मवादिभिः ।

येन मामभयं ^१यायान्मृत्युमृच्छन्त्यतद्विदः

॥ ११ ॥

मैत्रेय उवाच —

इति प्रदर्श्य भगवानुशतीमात्मनो गतिम् ।

स्वमात्रा ब्रह्मवादिन्या कपिलोऽनुमतो ययौ

॥ १२ ॥

सा चापि तनयोक्तेन योगादेशेन योगयुक् ।

तस्मिन्नाश्रम आसीना सरस्वत्याः समाहिता

॥ १३ ॥

अभीक्ष्णावगाहकपिशान् जटिलान् कुटिलालकान् ।

आत्मानं चोग्रतपसा बिभ्रती चीरिणं कृशम्

॥ १४ ॥

प्रजापतेः कर्दमस्य तपोयोगविजृम्भितम् ।

स्वगार्हस्थ्यमनौपम्यं प्रार्थ्य वैमानिकैरपि

॥ १५ ॥

पयःफेननिभाः शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदाः ।

आसनानि च हैमानि सुस्पर्शास्तरणानि च

॥ १६ ॥

स्वच्छस्फटिककुड्येषु महामारकतेषु च ।

रत्नदीपार्चिषो भान्ति ललनारत्नसंयुताः

॥ १७ ॥

गृहोद्यानं कुसुमितै रम्यं बह्वरद्रुमैः ।

कूजद्विहङ्गमिथुनं गायन्मत्तमधुव्रतम् ॥ १८ ॥

यत्र प्रविष्टमात्मानं विबुधानुचरा जगुः ।

वाप्यामुत्पलगन्धिन्यां कर्दमेनोपलालितम् ॥ १९ ॥

हित्वा तर्दीप्सिततममप्याखण्डलयोषिताम् ।

किञ्चिच्चकार वदनं पुत्रविश्लेषणातुरा ॥ २० ॥

वनं प्रव्रजिते पत्यावपत्याविरहातुरा ।

ज्ञाततत्त्वाप्यभून्नष्टवत्सा गौरिव वत्सला ॥ २१ ॥

तमेव ध्यायती देवमपत्यं कपिलं हरिम् ।

बभूवाविरतोत्साहा निःस्पृहा तादृशे गृहे ॥ २२ ॥

ध्यायती भगवद्रूपं यदाह ध्यानगोचरम् ।

सुतं प्रसन्नवदनं समस्तव्यस्तचिन्तया ॥ २३ ॥

भक्तिप्रवाहयोगेन वैराग्येण बलीयसा ।

युक्तानुष्ठानजातेन ज्ञानेन ब्रह्महेतुना^१ ॥ २४ ॥

विशुद्धेन तदात्मानमात्मना विश्वतोमुखम् ।

स्वानुभूत्या तिरोभूतमायागुणविशेषणम् ॥ २५ ॥

ब्रह्मप्यवस्थितमतिर्भगवत्यात्मसंश्रये ।

निवृत्तजीवभावत्वात्^२ क्षीणक्लेशाप्तनिर्वृतिः ॥ २६ ॥

नित्यरूढसमाधित्वात् परावृत्तगुणभ्रमा ।

न सस्मार तदात्मानं स्वप्नदृष्टमिवोत्थितः ॥ २७ ॥

तदेहोऽपगतः पोषोऽ^१प्यकृशश्चा^२ध्यसम्भवात् ।

धमौ मलैरवच्छन्नः सधूम इष पावकः

॥ २८ ॥

स्वाङ्गं तपोयोगमयं मुक्तकेशं गताम्बरम् ।

दैवगुप्तं न बुबुधे वासुदेवप्रविष्टधीः

॥ २९ ॥

एवं सा कपिलोक्तेन मार्गेणाविरहं परम् ।

आत्मानं ब्रह्म निर्वाणं भगवन्तमवाप ह

॥ ३० ॥

तद् वीरासीत् पुण्यतमं क्षेत्रं त्रैलोक्यविश्रुतम् ।

नाम्ना सिद्धपदं यत्र सा संसिद्धिमुपेयुषी

॥ ३१ ॥

तस्यास्तद् योगविधुतमाशु मर्त्यमभूत् सरित् ।

स्रोतसां प्रवरा सौम्य सिद्धिदा सिद्धसेविता

॥ ३२ ॥

कपिलोऽपि महायोगी भगवान् पितुराश्रमात् ।

मातरं समनुज्ञाप्य प्रागुदीचीं दिशं ययौ

॥ ३३ ॥

सिद्धचारणगन्धर्वैर्मुनिभिश्चाप्सरोगणैः ।

स्तूयमानः समुद्रेण दत्तार्हणनिकेतनः

॥ ३४ ॥

आस्ते योगं समाख्याय साङ्ख्याचार्यैरविष्टुतः ।

त्रयाणामपि लोकानामुपशान्त्यै समाहितः

॥ ३५ ॥

मैत्रेय उवाच—

एतन्निगदितं तात यत् पृष्टोऽहं त्वयाऽनघ ।

कपिलस्य च संवादो देवहूत्याश्च पावनः

य इदमनुश्रुणोति योऽभिधत्ते
 कपिलमुनेर्मतमात्मयोगगुह्यम् ।

भगवति कृतधीः सुपर्णकेता-

वुपलभते भगवत्पदारविन्दम्

॥ ३७

इति श्रीमद्भागवते तृतीयस्कन्धे चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

॥ इति तृतीयस्कन्धः ॥

भुजगभोगाभमुख्य हृद्यं निजभुजं दक्षिणं लक्षणाढ्यम् ।
कलितमुद्रिकविज्ञानमुद्रं भज भजानन्तमित्यालपन्तम् ।
भवद्वोष्णेन तातप्यमानान् भुवि परं नाथमप्रेक्षमाणान् ।
भुवनमान्येन चान्येन दोष्णा भवतु भीर्मेति नः सान्त्वयन्तम् ।
प्रणतवान् प्राणिनां प्राणभूतं प्रणतिभिः प्रीणये पूर्णबोधम् ॥